

ІВ АНДРІЄНКО

24674

ПОЛИШНІ
ЛЮДИ

Бесеня

Т. С.

Р У Х

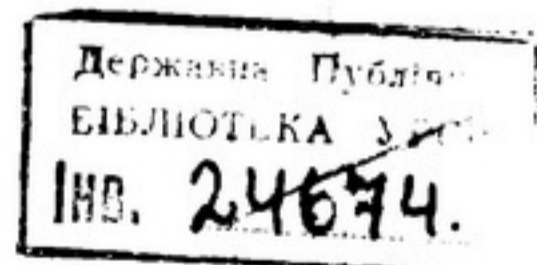

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

М. АНДРІЄНКО

КОЛИШНІ ЛЮДИ

ОПОВІДАННЯ

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Центр науки
НАУКА АН УРСР
Акц № 197 92
№ 12 652-9

ВНТОО
2000 0 30 07 0

ШАШЕЛЬ

Як і завжди, ледве розвиднилось, а Громогон уже приплентався на своє улюблене місце, що на розі двох вулиць біля собору. Тут він спершу дістав замотані в хустку величезні темносині окуляри й затулив ними очі, а далі з кешені дощечку з написом:

Допоможіть сліпому
бувшому полковнику
отруєному на війні газами.

Приладнав її на грудях під широкою посивілою бородою й, обіпершись на здоровенного костура, випростав високу постать у порваній шинелі. Так він робив, коли приходив рано, й площа перед собором ще сиротіла. Коли ж запізнювався, то готувався заздалегідь і окуляри чіпляв аж за два квартали. Тільки дощечку з написом дозволяв собі приладнувати на людях.

Громогон дуже любив це місце біля собору: поживне воно було. Тут всенький день у людській мураві вирувало міське життя, а висока випростана постать мимоволі магнітила погляд перехожого й будила в його душі думки:

— Оцей того . . . певно, не бреше, що полковник. Бач, наче на муштрі!

Рука механічно тяглась по гаманець, і в глибоченьку риночку, що навмисне приладнана була спереду дощечки, падав п'ятак, а то й гривеник.

Із належним та гордовитим виглядом, наче він не жебрачив, а виконував якийсь важливий громадський обов'язок, Громогон тільки те й робив, що перекладав грошки в кешеню.

Зате ж не любили його інші старці. Якраз проти нього через вулицю, під соборним парканом корчився безногий чоловік, а трохи вбік голосила бабуся,—і скільки не випинав каліка свої гангренозні одрубані ноги, скільки не виспівувала бабуся тоскно-пронизливим голосом: „подайте копійчку на шматочок хлібця“, перехожі проходили мимо байдуже. Перед Громогоном же спинялись і давали гроші. Ті обоє це бачили й страшенно заздрили. Що раз, коли в Громогоновій риночці дзенькала грошина, баба сердито спльовувала й шепотіла:

— Щоб ти подавився нею, бувдурако!

А безногий повсякчас сичав:

— Чортяка ж і близько не нюхав тих газів, а от же... У-у, ірод!

Раз навіть він не витримав: підкотився під самі ноги Громогонові й прохрипів:

— Чортом молю тебе, не стій тут! Тобі де завгодно дадуть, а тут через тебе й мені не перепадає ніколи копійки.

Але Громогон у відповідь тільки в бороду посміхнувся. Безногий крізь зуби вилаявся й посварився кулаком. Уже аж із-під баркану він побажав:

— Міліцію б на тебе, ідоле!..

Сьогодні Громогонові везло, як ніколи. День передсвятковий, і натовп невпинним струменем лився мимо. Ще й до обіду далеко, а думки в голові з п'ятаків та гривеників вже підраховували значну суму й передали до серця радість: „Буде ввечері на шо випити й коки понюхати“. Але за цим

він не забув і про інше: „Треба пацанятам цигарок купити“. Подумав і загадково посміхнувся Мав уже намір іти до базару обідати, коли вуха йому раптом зловили речення чужою мовою:

— Mesdames! Aidez moi, qu'était la comptesse.

Громогон здригнув. Не зважаючи на плаксивогугнявий тон, він одразу пізнав цей голос. У голові завирувало минуле. Випростаною постаттю випнувся за виступ стіни й глянув у той бік, звідки почувлись чужі слова. Темне скло окулярів заважало добре вдивлятися, і він, забувши про обережність, швидким рухом ізсунув їх на носа. В двох кроках назустріч йому наближались дві молоді жінки в дорогих сукнях та розкішних капелюхах. Вони похапцем говорили між собою:

— Надю, вона по-французькому просить милостиню.

— Дай їй гривеника!

Жінки спинилися, й одна почала шукати гроші. Далі простягла руку позад себе. Громогон побачив і ту третю, що їй належало французьке речення. В якійся лахманині та старенькому капелюсі з пером та третя швидко ховала подані гроші й белькотіла слова подяки. Передні жінки вже проходили мимо, й він почув останні слова їхньої розмови:

— Невже вона графиня?

Перехожі проходили повз Громогона й кидали здивовані погляди то на його дощечку з написом, то на зсунуті на носа темні окуляри, але той не звертав на це уваги. Увесь його погляд зосередився на третій жінці, що тепер майже поруч притулилась до стіни й, витягнувши наперед голову, наче шуліка вдивлялася в обличчя перехожих.

Скільки років було їй, угадати тяжко. На зморщеному маленькому обличчі з гострим носом були

† Пані, допоможіть мені, колишній графині!

яскраві сліди алкоголю та кокаїну, напівбожевільно світилися скляні очі, і тільки розкуйовджені кудельки смолистого волосся, що вибивались із-під капелюха й ще не сусідилися із сивизною, показували на не такий уже й вік її старий. Громогон шепотів про себе:

— Вона... Я б і через сто років її пізнав. Признаватись, чи нетреба? Як це вона за кордон не втекла? Вони ж були багаті.

Вагався й не знав, що діяти. В цей мент жінка між перехожими впіймала потрібне для себе обличчя й, притиснувши обидві руки до грудей, тоскно тягла:

— Допоможіть колишній актрисі!

Громогон, нарешті, наважився. В голові йому майнуло: „Не все одно? Я теж не в кращому стані“. Зробив крок понад стіною й, нахилившись над низенькою жінкою, що тільки тепер звернула на нього увагу, напівголосно промовив:

— Пані Канецька, пізнаєте мене?

Помітив, як та здригнула та широко вирячила очі, а далі защулилась і ніби хотіла втиснутись у стіну. Громогонові стало аж шкода.

— Х-хто... ви? — нарешті промовила жінка й почала тремтіти дрібно-дрібно.

Мішаючи французькі слова з рідними, він, як і до цього, напівголосно заговорив:

— Невже не пізнали? Я Зорський. Та не трусіться. Чого боїтесь? Може того, що я бачив, як ви просили? Так і я ж недалеко від вас одійшов. — Останнє речення Громогон мовив із притиском і зробив рукою рух на свою дощечку.

В отруєному кокаїном мізкові Канецької, мов у тумановому мороці близькі вогні, почали впливати давні дні: Їхні заводи приїздить обслідувати „тайний советник“ Зорський. Далі вчащає, бо закохується... Але це було давно-давно, ніби

у сні. Разом з думками проснулось і почуття охайності. Тремтячими руками механічно почала запихати під капелюха розкуйовджені кудельки. В той же час кидала нерішучі погляди. „Такий же високий і стрункий, тільки постарів на обличчі“.

Громогон перебив ці думки:

— Ходіть у глухіше місце та поговоримо, бо тут звертають на нас увагу.

Зідхнула й покірливо подрібцювала за ним.

II

Спершу соромливо, а далі одвертіше розповідали одно одному.

Він:— Саме перед революцією купив маєток і всю готівку грошей витратив. Потім ні з чим було тікати за кордон. Довелося залишитись тут. Спочатку спродував, що було, й на те жив. Далі спродувати не стало чого, а робити не вмів. Пішов на легку роботу. Три роки вже так живе. Прикидався й манахом, і попом, півроку навіть виходив на вулицю з прив'язаною під одежею до спини рукою—удавав каліку... З весни зробився сліпим полковником. Нічого... Поживно. Тільки міліція іноді ганяє.

Вона:

— Тікали в Крим. Там чоловік закохався в іншу й утік за кордон. Вона залишилась сама. Вийшла заміж за дрібного крамаря. Чотири роки тому той помер. Тоді...

Тут Канецька запнулась, але Громогон і сам догадувався, що було тоді. Він згадав про свою колишнє кохання до неї і починав відчувати в душі задоволення. Не жалісна, а зловтішна блиснула в голові думка: „Тоді помняло добре тебе, голубко. Торгувати тілом не легко. А колись комизилась!“

— Тепер прошу, що люди добрі дадуть. Приходиться бувати і актрисою, і графинею, дивлячись,

хто йде. Іноді добре допомагає знання французької мови, — зідхнувши, закінчила.

Громогон запропонував зайти в пивну й там продовжувати спогади. Після двох пляшок він говорив:

— Я й прізвище вже своє забув. Товариші по фахові вже давно прозвали Громогоном! — засміявся. — За те, що високий на зріст. Навіть і міліція тільки під цим прізвищем знає мене.

Вона кинула додолу погляд і стиха промовила:

— Мене теж ніхто не кличе на ймення, а Мичкою.

Громогон зареготав . . . Тільки пізно ввечері, коли добре смеркло, вони вийшли з пивної. Вона постійно мешкала на вокзалі, він мав десь „угол“. Коли прощались, Громогон вийняв із кешені якусь річ, загорнуту в папір.

— Ви, певно, теж уживаєте? Так я поділюся.

В Мички від радості на мить спинилося серце. Далі від хвилювання затанцювали кудельки. Вона побачила в його руці кокаїн.

III

Громогон із Мичкою тепер зустрічались часто. То біля собору, то в іншому місці. В дні, коли траплялась добра пожива, обоє йшли в пивну й там коротили хвилини в загадках про минуле. Він був радий тому, що зустрів людину, з якою можна говорити одверто, а в її каламутних думках накреслилась мрія: „Заробляє добре. От якби запропонував жити вкупі“. Забула й про свою хворобу і про те, що чим далі, тим дужче гугнявить.

Раз Мичка вгляділа Громогона на базарі. Той сидів без окулярів під наметом, де шкварять на продаж м'ясо, і обідав. Навкруги нього товклося з півдесятка пацанів. Він давав їм м'яса й весело розмовляв. У Мички на душі полилась олія! „Який він добрий!“ Аж спинилась, і почала наглядати

та милуватись. Ось Громогон нахилився до безпритульних і показав рукою вбік. Троє хлопчат прожогом кинулись у тому напрямку...

Серед поріділого натовпу йшла сільська молодиця і в руках несла повний кошель яєць. Безпритульні оточили її, а далі, змовившись, разом кинулись і вибили з рук кошель. Сами кинулись урозтіч. Згодом вони підбігли до Громогона, а той аж за живіт хапався та реготав.

Мичку зацікавило, і того ж дня вона запитала його:

— Чого ви возитеся з безпритульними?

На обличчі Громогона, по зморшках пробігла загадкова усмішка й заховалась у густій бороді.

— Треба. Бо хто ж їм буде править за батьків, коли не такі, як ми?...

Іншим разом Мичка ще й таке помітила. Ввечері вона стала біля театру й займалась своєю повсякденною роботою. В такому місці найвигідніше було видавати себе за артистку. Почалась дія, вулиця перед театром спорожняла. Мичка сіла відпочити в куточку між виступами стіни й байдуже блукала поглядом по вулиці. Раптом помітила, як недалеко з провулку вийшов Громогон у супроводі цілої ватаги безпритульних. Якраз проти них знаходилась крамниця дорогого вбрання з величезними вітринами. Громогон байдуже пішов собі пішоходом, а безпритульні перебігли вулицю й на очах перехожих почали жбурляти каміння на вікна крамниці. Доки наспіла міліція, вони потрощили їх дощенту й сами зникли в провулкові. Мичці зробилося аж моторошно. Вона зрозуміла, що хлопців намовляв Громогон, але для чого—не відала.

В пивній, коли щирість значно була підмита пивом, вона запитала про це. Громогон нахилився над столиком і відповів запитом:

— Ви задоволені своїм теперішнім станом?

Мичка спершу незрозуміло закліпала віями, а далі образливо:

— Ви смієтесь?

Громогон нахилився ще нижче їй, уже по-французькому, запитав удруге:

— Ви дуже ненавидите комуністів, що відняли ваші заводи, а вас утоптали в багнюку?

Очі йому миготіли хижими вогниками. Мичка засовалась на стільці їй злякано озиралася. Але Громогон настирливо чекав на відповідь, і вона мусила прошепотіти:

— Я вже звикла їй потроху забуваю про минуле.

Громогон неймовірно крутнув головою:

— Не повірю! Забути таке раювання? Це щось не теє.

Випив далі кілька шклянок пива їй палко зашепотів:

— А я не забуваю. В мене до них кипить у душі ненависть, і я нишком потроху касую їх. Самому робить це небезпечно, так я через пацанят. Нехай потроху точать підвалини та обурюють суспільство. Треба тільки зуміти виростити в душах пацанів злобу до сучасного ладу, а там... То шашель... А дуб який міцний, та їй той від неї порохнею розсипається. Хе-хе-хе!

Громогон підморгнув, залився таким смішком, що на Миччиній шкірі аж скалки криги забігали. Вона знову почала злякано озиратись, але на них не звертали уваги. Навкруги гармидерилась п'янка.

— Не чекали? — блимнув очима Громогон. — Ви над такою штукою, певне, не замислювались? А теж дещо могли б зробити. Мешкаєте на вокзалі, а там не один десяток старчих водиться. Попробуйте вплинути на них у цьому напрямку. Вони бачитимуть у вас свою людину їй можуть послухатися, а старчихи нарід теж бойовий... Може з цього буде колись користь!

Останнє речення він вимовив із великим притиском. Мичка, випнувши наперед гостренького носа, напівзрозуміло слухала. Їй така балачка не подобалась. Їй більше доподобило б було, коли б Громогон запропонував жити вкупі. Все ж таки на словах підтакувала.

IV

Через два дні після цього Громогон надвечір зустрів Мичку. Після кількох звичайних слів він, потираючи руки, заговорив:

— Я намислив надзвичайну штуку встругнути з своїми пацанами. Тільки й ви повинні підговорити старчих та допомогти мені.

Далі, озирнувшись навкруги, швидко щось зашепотів. Місце було глухе, й рідкі перехожі не звертали уваги на якихось двох старців. Уже аж тоді, як осінній вечір почав плакатись сльотою, вони розійшлись.

— Так завтра в скверикові біля вокзалу ми ще поговоримо й остаточно умовимось,—сказав на останку Громогон...

А трохи пізніше в середині широкої тумби, що стояла самотньо в самому дальньому кутку сквера біля вокзалу, тиснулись один до одного та грілись кільканадцять пацанів. Між ними йшла жвава розмова. Найбільше говорив натоптуваний хлопчина в шкіряному кашкеті, років 15 на вигляд. То був Кузь—отаман усієї цієї ватаги.

— Братва! Громогон обіцяє дати понюхати усім коки, якщо ми завтра на станції якихось буржуїв закидаємо гнилою картоплею. Згода?

Від галасу аж тумба заколихалась:

— Го-го! Аби кока! Дайош!

Надворі тоскно шаруділо пожовкле листя й через сльоту осиротились вулиці.

На ранок мряки наче й не було. З-за високих будівель визирнуло сонце, й на мокрому вуличному брукові пересміхами забігали його промені. Радо ворушилась людська мурава.

Громогон зустрівся з Мичкою в скверові. Радісно повідомив її:

— А мої пацанята на базарі вже готують у кешені гостинці для гостей!

Пішли в глухий куток садочку й сіли на ослоні під тумбою.

— Тільки міліція почне ловити пацанів, а старчихи нехай зараз же піднімають крик, щоб звернути на себе увагу,—почав Громогон. Далі уявив у голові майбутню сцену й зареготав:

— Го-го! Нехай і закордоном знають про шашель радянську!

Знову жваво заговорив. Мичка слухала. За розмовою вони й не помітили, як позаду тумби відсунулась дошка. Звідти виліз схожий на циганча пацаньонок і прожогом пустився бігти геть...

На базарі серед дядьківських возів нишпорили купки пацанів. Збирали на землі всяку погань і напихали нею кешені. Дядьки скоса поглядали на дітвору, але не чіпали. Тільки, як хто підбігав близько, то сварились батогами. Тут же був і Кузь. Ось до однієї з купок поміж кіньми прив'юнився маленький пацаньонок і, відсапуючись, крикнув:

— Кузь, а Кузь!—І вже згодом стрельнув:—Громогон буржуй! Я заснув, а ви пішли. Коли чую Громогонів голос... То він нам брехав, коли говорив що не полковник, а тільки прикидається. Він полковник!.. Генерал! Ні, гірше: буржуй! І нас намовляв не на буржуїв, а на робітників!

Збиваючись, розповідав пацаньонок про те, що підслухав у тумбі.

Його перепинили вигуками:

— Сволоч він! Жлоб!

Кузь матюкався:

— Братва, смикньом його!

— Ого! Смикньом! Дайош!

Ватага кинулась поміж возами.

На привокзальній вулиці перехожі були свідками дикої, на їхню думку, сцени. Величенька ватага безпритульних оточила якогось високого й поважного діда в порваній шинелі й почали бомбардувати гнилою картоплею. Доки наспіла міліція, дід збитий з ніг, уже лежав у багнюці й стогнав. Піймали двох безпритульних, а останні розбіглися. В районі вони говорили:

— Він намовляв нас закидати гнилою картоплею якихся гостей-робітників, коли вони виходитимуть із вокзалу й брехав, що то буржуї!..

Опівдні того дня до міста прибула закордонна робітнича делегація, про приїзд якої ще раніш широко оповіщали газети.

Грудень 1926 р.
Харків

НЕПЕРЕДБАЧЕНА АГІТАЦІЯ

Поштовий потяг підійшов до станції великого міста. З дверей вагонів посипалася сороката жива каша, і вокзальний перон заярмарочився галасом та рухами. Із самого заднього вагону найостанніми вилізли два чоловіки, обвішані торбинками. Один-низенький і товстий, був зодягнений у черкасинову чумарку й високі юхтові чоботи. Солом'яний бриль намагався приховати порепане сиве й кирпичне обличчя, років за 60. Другий, високий і значно молодший, різнився одягом. На ногах у нього були скороходські черевики, а на плечах чорно-муслинова толстовка.

Приглушений навколишнім, незвичайним для нього, гармидером, низенький збентежено роззявив рота. Молодший штовхнув його й заговорив:

— Борошно ми зараз викупати не будемо. Підемо до міста, знайдемо квартиру Гриневичів і тоді вже викупимо. Бо як же ми будемо возитися з ним?

Старший кивнув головою й, озираючись, рушив за високим до вокзалу. Згодом, уже на другім боці вокзального помешкання, вони продиралися через юрбу галасливих візників.

Низенький чоловічок був не хто інший, як хлібороб села Коровинець Данило Бурчак, а молодший — його племінник Методій Степанович, діловод чи рахівник хлібної контори прист. Головеча.

Опинилися ж вони разом на вулицях міста зовсім несподівано для себе, і причиною цьому були політичні події.

Сталося саме так.

Оце ж таки літніми днями, коли в полі майже вже стиглим колосом уклонялися землі жита, в село Коровинці приповзли тривожні чутки про війну. З хати до хати перекинулися вони дивовижними пльотками, і село глухо загуло, наче бджоляний вулик перед рійбою. Хто б звідки не приїхав — тільки й балачок, що про війну, а тітка Мокрина, що повернулася з міста, де була на суді за самогонку, так чула, що війна вже розпочалась і ворог захопив аж десять наших сіл. У неділю в Коровинці приїхав представник із району й на сході закликав селян бути готовими до оборони. Куркульня зробила з цього висновок:

— Сами заговорили, значить, комуні непереливки.

Про себе зловтішалася.

На заклик районного представника коровинківці відповіли по-своєму, — на другий день у місцевому кооперативі розкупили всю сіль. Кооператори зраділи збільшенню обігу й привезли ще більше. Селяни розібрали вдруge. Кооператори привезли втретє — теж саме, а на четвертий раз соли вже й у місті не стало. Селяни кинулися до сусідніх сіл — аж і там нема соли. Тривога зростала.

Незаможники агітували за перший сніп на оборону, середнячки приставали до цього, а куркулі нишком передавали один одному:

— Швидко хліб будуть забирати.

Крадькома копали під припідками ями, ховали туди мішки з пшеницею й щільно замазували.

До старого Данила Бурчака, що вважав себе за середняка, а сільрада давно вже додержувалася іншої думки й щороку позбавлювала права го-

лосу за приятелювання з куркулями, приїхав у гості племінник Metodій Степанович. Звичайно, зразу ж на Бурчакове подвір'я зійшовся увесь куток. Дядьки міркували:

— Ото новин розкаже. При станції ж служить.

Але Metodій Степанович нового нічого не сказав. Розповів тільки про те, що дядьки й сами знали.

— Збираються, мовляв, чужі держави війною йти, а коли вона буде — хто його зна.

Кучани розходилися незадоволені. Між собою гомоніли:

— Примовчує, боїться говорити.

Methodій же Степанович, залишившись із дядьком Данилом на самоті, заспівав іншої:

— Аж тепер більшовикам капут.

Вираз обличчя його з добродушного враз перетворився на зловтішний. Дядько Данило губами радісно заплямкав:

— Невже! Хіба що?

Племінник упевнено протяг:

— Не сьогодні, завтра війна. Всі держави йдуть на них. У порох зітруть, бо там Америка, гармати на 200 верстов стріляють.

Трохи помовчавши, він додав:

— Я оце до вас, дядьку, по ділові. В мене є зайвина грошей, так хочу просити вас допомогти мені коняку або корову купити. Розпочнеться війна, то червінці переведуться нінащо.

Дядько Данило замислено почухав потилицю.

— Воно, конешно, той... У мене теж...

Уже згодом, за чаркою первака, в хаті обидва поділялись думками. З протягом, наче обмірковуючи спершу кожне слово в думках, Данило говорив:

— Слова нема, ми наче й звикли до оцих совєтів. Знов таки й крам всілякий є. Жити б можна, тільки ж той...

Він нахилився до племінника ближче.

— Воно зараз пани, мабуть, не дрімають... Адже ж і наш Гриневич живий ще. Навіть і не тікав від комуністів. У Києві живе. Ти пам'ятаєш, Мелашку, їх горничну? Взимку вона померла й перед смертю відкрилась мені, що листи від панів одержувала й адресу залишила. Просила, щоб я мовчав про це... Гриневич теж, мабуть, гострить зуби. Дістанеться голоті, коли він повернеться. Го - го!

Дядько зареготав. Методій Степанович п'яно бурмотів:

— Да, Гриневич, його превосходительство. Мене він, бувало, дуже поважав. Завжди — за руку.

Данило неймовірно стрельнув на нього очима й глузливо посміхнувся. Колись Методій Степанович за льокая в Гриневича служив і губерським секретарем зробився тільки через п'яні панські примхи. Раз між Гриневичем і значним губерським урядовцем виникла суперечка. Гриневич говорив, що його льокаї грамотніші за любого канцеляриста, а урядовець сміявся й не погоджувався. Щоб довести своє, Гриневич найняв учителя, підучив трохи свого льокая Методія й улаштував його на службу в акцизне управління.

Люди про це знали.

Методій Степанович бурмотів далі:

— Повернеться Гриневич, мене справником настановить.

Ще довгенько велась п'яна розмова.

Вранці, коли гість ще спав, дядько Данило ходив по надвір'ю й міркував:

— Це, як бог свят, що комуністам капут, а сюди знов повернеться Гриневич. Я ж на його землі, бо моя відійшла під колектив. Гм... Чи тож буде розбиратись він? Коли б не попало, бува. Та й гроші потратить на щось путяще треба. Хіба...

Коли племінник устав, дядко одразу ж приступив до нього:

— Знаєш що, племіннику. Я б не радив купувати тепер коняку або корову. Настане війна, то ще й заберуть. Хіба мало колись забирали. Помоєму, краще так зробімо. В мене теж є трохи зайвих, то давай махнемо аж до Києва та, замість коней, накупимо матерії. Це діло вірніш буде. До речі, я захоплю з мішок білого борошенця, масличка там, сальця — та повеземо Гриневичеві гостинця. Хто його зна, як воно буде далі, а задобрити пана не вадить.

Методій Степанович після недовгих міркувань погодився, і через день вони опинилися оце на вулицях шумливого міста...

На розі вулиці східці церкви, а на них ціла юрба жебраків: чоловіків і жінок. Попростягавши руки, вони тоскно-пронизливими голосами жебрачать милостиню в натовпа, що вирує на пішоходові.

Дядькові Данилові це впало у вічі.

— Та й старців же тих до лихої години в місті,— зауважив він Методієві Степановичу. Не встиг той дати якусь відповідь, коли старий Бурчак сіпнувся на бік.

— Диви! Їй-бо, от історія! Невже то Гриневич? Та ще й без руки.

Племінник погнався очима за дядьковим поглядом. Серед юрби жебраків стояв високий, але згорблений дідуган. Запалі очі його тьмяно вилискували з-під навислих брів. Сива розкуйовджена борода загубила свій природний колір — до того була забруднена тютюном та пилюкою. Замість правої руки теліпався порожній рукав рваного пальта. Найзвичайнісінький жебрак. Але високе круте чоло з рівчаками глибоких зморшків нагадало щось давнє, знайоме, і Методій Степанович похапцем відповів:

— Він.

Старий Бурчак зробив рух, щоб підійти, але племінник затримав.

— Не треба зараз. І йому, і нам негарно буде. Ходімо.

Рушили далі, і Данило дорогою жахався:

— Ах вони ж іроди, звірі!.. До отакого довести великого пана! Дворянина! Білу кість! . Як тільки бог це терпить!..

Бурчаки знайшли Барвинську вулицю, а далі й будинок ч. 24, як зазначено було в адресі, що залишила покійна Мелашка. Зайшли в колодязь-двір. По східцях піднялись на третій поверх і постукали до помешкання ч. 15.

Двері відчинила похила підсліпувата бабуся.

— Вам кого? — проскрипіла.

— Бариню б нам, Гриневичку, — відповів дядько Данило.

— Валентину Йосиповну, — поправив його Методій Степанович.

Бабуся на якусь хвилину спинила свої підсліпуваті очі на дядькові Данилові, докірливо хитнула головою й промовила:

— Зайдіть до кухні.

Зачинила за собою двері і, залишивши обох на кухні, поплелась у сусідню кімнату. Вуха Методія Степановича піймали коротеньку тиху розмову:

— Там прийшли до вас.

— А хто вони такі?

— Один мужик, майже дід, а другий молодший і мов би не мужик.

— Хто їх направив сюди?

— Не питала.

— Піди запитай.

Бабуся повернулась на кухню й прошамотіла:

— Вас хто сюди направив?

— Мелашка Григоровна, — похапливо відповів Данило.

Баба знов пішла за стіну, і там почувався її голос:

— Якась Мелашка направила.

— То це з готелю Аркадія! — весело вигукнув молодий, дівочий голос. — Преси їх сюди.

Бурчаки переступили поріг. Просторенька кімната, посередині стіл, багато стільців, а лід стіною широка заялозена канапа. Повітря насичене духом парфумерії й ще чимсь неприємним, наче людським потом. Бабуся пішла назад, а з другої кімнати почувся веселий голос:

— Посидьте, я зараз. Ось тільки трохи причепурюся.

Східом за цим той же голос губами затринькав веселу мелодію. Методій Степанович прислухався й трохи таки хвилювався.

— Невже ото за стіною панночка Люська? Яка вона стала?

В уяві йому обрисувалося чорнявеньке та приємне обличчя маленького дівчати років восьми.

— Чи то ж пізнає колишнього батькового льокая?

При цій згадці йому зробилося чомусь дуже соромно.

Згодом до кімнати вбігла дівчина. Висока, струнка, з напудреним вродливим, але трохи спухлим, наче від безсонної ночі, обличчям. Стріпонула кудельцями чорного волосся й обкрутилась дзигною на одній нозі.

— Ось і я. Здрастуйте!

Обидва Бурчаки чемно вклонилися. Дівчина зареготала:

— Ха - ха - ха! Як на параді!

Знов обкрутилась і вибігла на кухню. Звідти почувся її жвавий голос:

— Піди гукни Катю! Вона любить стареньких.

Баба щось сердито замурмотіла й грюкнула вихідними дверима. Дівчина повернулася й запитала:

— То ваші пакунки в кухні на столі?

— Еге ж. Значить, гостинця для вас... — запнувся Данило.

— Ха - ха - ха! — перепинила його дівчина. — Чудні оці сільські. Гостинця. Це цікаво. Ви, певно, кооператори?.. А доморобної ж вишнівочки захопили? Я її люблю.

Не чекаючи відповіді, вона заторсала старого за рукав.

— Сідайте бо. Якій ви несміливий.

Далі дівчина опинилась біля Methodія Степановича.

— А з тобою, пупсік, ми наче знайомі вже. Адже ж можна тебе пупсіком звати?.. А ти мене Люсею. Так?

Майже силоміць посадила на стільця й сама стрибнула йому на коліна. Почала торсати волосся. Від збентеження в Methodія Степановича зайчиками забігали очі й не знали, куди подітись. Уривково бурмотів:

— Стривайте... Вибачте.

Люся не слухала. Скочила з колін і подалася за двері. Обидва Бурчаки, наче за командою, схопилися на ноги. В надзвичайному здивуванні вирячили один на одного очі. Через збентеження заніміли. Тільки стояли й дивилися.

Вечеріло. В куточках кімнати сідала сутінь, і дух парфумерії наче ще дужче давив на повітря. Знову вибігла Люся й запалила електрику.

— Чого ви повставали? Які ж ви дикі!

Посадила Methodія Степановича й знову сіла на коліна. Той опинався.

— Диви, тюхтій який! Наче з жінщинами не був ніколи?.. А ти, старичок, не сумуй. Ось зараз прибіжить Катька й розбуркає тебе, — вже до Данила заверещала.

Той тільки руками розвів. У цей момент до кімнати вбігла низенька русява дівчина.

— О, тут ціла компанія!

— Бери, Катю, швидше старичка, а то він нудиться без тебе!

Дядька Данила пройняло потом. Русява вхопила його за руку й потягла до канапи. Він пручався.

— Ой, боже!.. Та куди ж ви. . . Та як же це... Господи!..

Методій Степанович починав догадуватися, з ким вони мають діло. В плутаних думках шукав виходу з такого стану. Ще коли б не дядько, то сюди-туди, можна б і того... Але старий—соромно. Майнуло:

— Тікати чи що?

Така ж думка наскоком урізалася й у Данилову голову. Вони б, мабуть, і виконали її, коли ось до кімнати вступила висока стара жінка. Ніс гаком, із-під поруділої шляпки звисає сиве волосся, в руках парасолька... Вся її висмоктана постать нагадувала городнє опудало. Вона спинилась у дверях і солодко проспівала:

— У нас, я бачу, гості!

Обидва Бурчаки впізнали її. Данило випручався з Катіних рук і радо кинувся назустріч.

— Бариня, ми до вас!

За ним і Методій Степанович.

— Пізнаєте мене, Валентино Йосиповно?

Дядько похапцем додав:

— Мене ви не знаєте, а от його повинні б пізнати. З Коровинців ми.

— Я служив колись у Леоніда Петровича. Потім вони мене за урядовця призначали. Методієм звати.

В Гриневички догори полізли брови, і довгасте обличчя ще дужче витяглось. Далі вона враз затремтіла й зщулилась, наче спіймана дика тварина. Обидві дівчини ззаду здивовано кліпали віями. Аж

трохи згодом Гриневичка прийшла до пам'яті. Кинула на Люсю виразний погляд і пробурмотіла французькою мовою:

— Це не звичайні гості.

Люся та Катя вирячили очі й випнули нафарбовані малинові губи. Перша запитала:

— Вас Меланя ж сюди направила з готелю Аркадія?

Старий Бурчак непевно відповів:

— Мелашка ж, тільки не з Аркадії, а з Коровинців. Вона колись у вас за горничну служила. Покійниця тепер...

Люся зігнулася й запирхала. Далі вхопила за руку Катю й подались у другу кімнату. Там голосно зареготали.

Гриневичка скривила обличчя, намагаючись дати щось подібне до усмішки.

— Певно, пустувала без мене. Ви не звертайте на неї уваги. Вона в нас така штукарка, така штукарка... Сідайте.

Заметушилась...

Сиділи й розмовляли. Гриневичка жалілась на долю. Живуть погано. Чоловікові дуже мало платять на службі.

В Бурчаків переплелись погляди: ото така служба в нього!

Обом наче ніяково стало. Далі вже Гриневичка хвалилась.

— Ми, як бачите, за кордон не тікали. Льоня і я так любимо батьківщину, що вирішили терпіти найтяжчі муки від більшовиків, а лишитися тут.

Важко зідхнула. Бурчаки думали, що вона це від спогадів про гірке життя, та й собі, співчуваючи, зідхнули. Гриневичка ж про зовсім інше думала. Вона згадала про причину, яка не пустила їх за кордон.

У Криму, де вони жили в часи Врангеля, Гриневич програв у карти всеньке золото, і далі вже тікати не було за що.

На кухні почулась голосна чоловіча говірка. Гриневичка похапливо кинулась туди й причинила за собою двері. До чоловічого голосу приєднався її, Бурчаки підслухали окремі слова:

— Коровинці. Обережно.

Згодом Гриневичка повернулась уже в супроводі свого чоловіка. Обидва Бурчаки одночасно кинули погляди на Гриневичеві руки й були дуже здивовані, бо порожній рукав не теліпався, а замість — звичайнісінька рука. Але Гриневич не дав їм довго розмірковувати й зухвало загукав:

— Методій? Як же, пам'ятаю. Таки не забув колишнього свого доброчинця!

З рота йому несло горілчаным духом.

Через півгодини за випивкою він сп'янів ще дужче й вигукував:

— Ось війна швидко буде! Більшовиків виженуть, і я буду губернатором. Ого! Тоді я покажу!..

Гриневичка застерігала його рухами, але чоловік не слухав.

— Ці мужички знають мене й не видадуть. Адже ж так, Методію?

Пспіз цілуватися. Бурчакам стало неприємно, і вони попросилися спати.

Бабуся послала в кухні на долівці.

* * *

Чи спали, чи не спали Бурчаки, аж прокинулися разом. За стіною в кімнаті п'яний гармидер. Чути було, як Гриневич кричав:

— Спробувала б ти простояти цілий день з прив'язаною до спини рукою. Думаєш приємно? Не прив'яжи, не дають милостині.

— Мусиш утримувати жінку.

— Сама хоч би кокаїну дістала! У - у, чортяка

Гриневичка заохала. Вплутались голоси Люсі та, Каті, і гармидер збільшився.

Десь у сінцях затьоргали вихідні двері. Мимо Бурчаків із-за виступа печі, крехчучи, прошамотіла бабуся. Вона поговорила з кимсь у сінцях через двері й пішла в кімнату. Назад повернулася з Гриневичкою. Та нахилилась до Бурчаків і промовила до себе:

— З дороги поморились, то будуть спати міцно.

Бурчаки почули це й зніяковіли. Їм робилось аж страшно. Гриневичка пішла в сінці, і через хвилину в світлому пасмі, що падало крізь двері, промайнули постаті її і якогось високого чоловіка, обвішаного пакунками.

В кімнаті їх зустріли радісними вигуками:

— О, Вася! Як це гарно! А ти, Катю, хотіла вже йти додому.

Зухвалий молодий голос вигукував:

— Васька гуляє сьогодні! Васька аж тисячу підробив! Го-го!.. Якийсь дурень необережно сів у трамвай. Ха-Ха!.. Тепер, певно, плачеться над порожньою діркою в теці.. У Васьки чиста робота!.. Старий, тьотя, ось коки вам приніс. Получайте!

У відповідь радо загиготів Гриневич. Його жінка вигукнула:

— Ах, кока!..

Цей вигук скидався на голос закоханого, що зустрівся з своєю милою після довгої розлуки. В напруженому мізкові Методія Степановича оливом хлюпнулася думка:

— Що таке?.. Невже то злодій?

Задзвеніли пляшки. Васька загукав:

— Люся! Катя! Роздягайтесь! По сто карбованців за це дарую. Люблю, коли ви голенькі танцюєте на столі, І-і... Мамаша, роздягайся й ти, подивлюсь на твої драгли. Го-го! Роздягайся! Коки ще дам. Швидше! Так!.. Во! Люблю, їй-бо, люблю!..

Методій Степанович від жаху прилип до до-
лівки. Відчув, як поруч дрібушечки тремтіло дядь-
кове Данилове тіло. Десь за виступом печі голосно
бурмотіла бабуся:

— Ох, господи... Коли ти вже приймеш мою
душеньку! Коли вже мої вуха перестануть оце
слухати...

В уяві Методія Степановича промайнуло підслі-
пувате бабине обличчя.

„То ж Люсіна колишня няня“, згадав він.

Дядько Данило заворушився й сів. Швидко по-
чав узуватися.

— Куди ви? — прошепотів Методій Степанович.

— Не можу тут бути, — прохрипів дядько.

Молодший Бурчак і собі почав одягатись.

За стіною ж у сусідній кімнаті йшла п'янка.
Раптом суперечка. Пронизливо, наче недорізане
порося, заверещала Гриневичка:

— Нахабо! Як ти смієш мазатись гірчицею!
Мужик!

До неї приєдналися голоси Люсі та Каті.

— Пааззвольте, ммм... — замурмотів п'яно Гри-
невич.

Дике та веселе їржання Васьки стихло. Замість—
почувся розлютований його голос:

— Мовчать!.. Повії ви, жебраки! Купив вас,
значить, можу мазати! Мовчіть!

— Злодій! — скрикнула Гриневичка.

— Мовчи, вонюча повіє, стара розпутнице!..
Щоб красти, потрібна сміливість, а ви й того не
маєте. Паразити пранцюваті! Гади болотяні!
; Лайка розпалювалась. Бурчаки прожогом кину-
лися надвір.

Уже на вулиці аж, відсапуючись, дядько Данило
почав плюватись. Завзято, з якоюсь звірячою на-
солодою.

— Куди ми вскочили?.. Оце так пани!..

— Куди ж тепер? — запитав Methodій Степанович.

— Куди?.. На станцію. Сьогодні ж додому. Що, матерію? На біса вона! Думаєш, камунію завоюють? Дзуськи! Хто завоює? Оті-о? Пху!.. Губеррнатором стану!.. Пху!..

Дядько Данило бігом кинувся по пустельній вулиці.

Назустріч, у мороці літньої ночі, хитро підморгували самітні електричні ліхтарі. Наче глузували з дядька Данила.

Березень 1927 р.
Харків

РІЗДВЯНИЙ ГІСТЬ

I

Бліді місячні промені зазирали через причільні вікна й сірими плямами, наче несміло, лягали на долівку. Через те в хаті присмерк—той тьмянний присмерк, що завжди буває морозяними місячними ночами.

Секлета Гнатюкова давно вже не спить. Вуха її дослухалися до того, як за стінами на дворі треті півні вітали ясний світанок, погляд блукав по віконних шибках, морозом оздоблених чарівним мереживом—квітками, що проти місячного сяйва скидались на діамантові, а в голові мандрівні думки.

Думки про трудівний день, але плутані, уривчасті. Від громадських—до справ по господарству, то зовсім уже до особистих, скакають вони.

— На дванадцять збори комнезаму. Мало збереється... Сьогодні ж різдво, а незаможники досі люблять ходити в гості...

Останнє слово, губи, наче потакуючи думкам, видавили шопотом, і присмерк заховав на вустах зневажливу усмішку.

— Треба б і до правління кооперативу сходити, довідатись, коли загальні збори будуть... Щось крутить голова Чурай. Заплутані, здається, справи в нього... А Васькові так і забула чоботи дати по-

латати—світить дірками.. Для корови паші вже обмаль—на сьогодні чи й вистачить. Никифор обіцяв; привезти, та хто й зна. Мабуть завтра самій доведеться поїхати...

Секлетині думки перепинили. Рипнуло дерев'яне широке ліжко й через неї верхи югнула постать малого хлопчика. Постать зскочила на долівку, а далі на лежанку й на піч. Її наздогнав приглушений Секлетин голос:

— Куди ти? Бабуся ще сплять. Розбудиш... Знову станете гризтись.

На печі зашамотіло й замість хлопчика відповів напівсердито старечий жіночний голос:

— Не сплю я. А-а, бусурмене! Вчора досадувать заставляв бабю, а сьогодні до неї грітись лізеш! Та на ноги гляди не наступи. Отуди в куточок лізь, там тепліше.

Секлета вернулась до своїх думок.

— Погано так жити. Цілий день бігаєш по справах і за господарством ніколи доглядіти. Воно й господарства того—корова та кури, а все ж таки хазяйського ока до них треба. Матері ж становиться робота не під силу... Та, нічого. Якось уже перегорюю літо, а там закінчаться будовою колективні помешкання й колектив перетвориться в комуну. Давно це треба було зробити, та помешкань не було. А вставать, Секлето, пора. Здається розвиднюється вже.

На цій думці молодиця підвелася і почала швидко одягатись. На печі Васько завівся з бабою.

— А кутя таки поганський звичай; від дикунів наших предків він, казав учитель наш,—стояв на своєму вперто хлопець.

Баба сердилась і сичала:

— Ач-ач, вілупок, якого говорить!

— Васько, годі!—суворо гукнула мати з долівки.

Хлопчик щось невиразне пробурмотів і замовк.
Баба буркотіла:

— В людей діти оце вже починають бігати по хатах віршувати, а наше наче в яких турок... Батька немає, а матері з бабою не слухає.

— Та воно й мати гарна,—наче згадала і вже тихше додала бабуся.

Секлета докірливо обізвалася з долівки:

— Нехай то мале та дурне, а вам ніяково з до-світу гризню починати.

Стара мати мов цього тільки й чекала.

— А хіба й неправда. Хіба не по-бусурменському живемо. Ні тобі куті, ні різдва. Бога немає..! Поховала б матір, а тоді б і казилась. Куди мати, туди й син. Яблуко від яблуні ж далеко не ко-титься. Щеня ще, вилупок, а туди ж... бога не-має, куті не треба. По губах би за такі слова, та нікому.

Секлеті свербіло на язиці сказати щось прикре, та думка спинила:

— Краще промовчати.

За неї не витерпів Васько.

— Різдво теж пішло від дикунів,—уперто вигук-нув він.

— Цить, у куток поставлю!—крикнула Секлета, а баба аж голову підвела.

— От чортеня прокляте, прости мене господи, що сказала ради різдва,—запиляла вона.— Де це видано, щоб отаке щеня та так бабусі говорило. Ох, господи!..

Її бурмотіння скидалось на пиляння терпуга об іржаве залізо. Воно драло Секлету за душу. Щоб не слухати, пішла на двір по паливо. Баба ще попиляла трохи та й замовкла. Скориставшись із того, що дочка вийшла з хати, вона штовхнула внука. Тому хоч і не боляче було, але він робле-ним плаксивим голосом вигукнув:

— Не бийтесь!

Баба злякалась трохи. Вона хоч і лаялась часто, але боялась дочки.

— Годі тобі, я пожартувала.

Обоє замовкли. Секлета внесла паливо й затопила піч. Наготувала вариво й теж присунула до вогню. Потім пішла поратись до корови, а на її місце крехтючи злізла з печі стара мати. За нею зліз перегодом і Васько. В хаті починало розвиднятись. Хлопчик пробрався до запічку й забрався туди. Якийсь час він мовчки й замислено стежив за тим, як відблиски з печі пустотливо, наче зайчики, скакали по протилежній стіні, а потім, щось згадавши, задиркувато гукнув до баби:

— А чого воно так, бабусю, що в хаті під стелею тепліше, а на долівці холодніше? Адже ж хата одна. От ви й не знаєте? Стара засопіла. В хату ввійшла Секлета. Баба зирнула на неї і відповіла:

— Від бога то, щоб угорі було тепліше, а внизу холодніше. Тепло любить лізти вгору, бо сонечко там.

Васько примружив очі й хитро посміхнувся.

— І зовсім не від бога, а через те, що тепліше повітря легше у вазі, а холодне важче. От як, наприклад, кинути тріску на воду...

Секлета саме проходила мимо.

— Васю, перестань дразнитися,— наче суворо сказала вона, але вигляд говорив інше. На обличчі їй сяло горде задоволення.

Васько відчував материн добротливий настрій. Він вискочив із запічка, підбіг до неї й кішечкою залащився біля спідниці. Потім одбіг і спинився перед бабусею.

— Бабусю, а знаєте хто ви?

Бабине старе, ніби мочене яблуко, обличчя насторожилось, вичікуючи якогось невідомого внукового нападу. Васько зробив довгу павзу й таємничо та приглушено сказав:

— Старий побут...

Баба сплеснула руками й аж остовпіла з рогачкою в руках.

— Це що за нова лайка?...—прошепотіли її губи, і вона зробила рух, намагаючись ударити хлопчика рогачкою. Її попередила Секлета. Крутнула на ногах і вхопила сина за руку.

— Ставай у куток! Цілу годину стоятимеш, щоб знав, як стару бабусю дражнити.

У голосі молодиці тепер не було й натяку на ласку. Він насталився і говорив про незламну волю людини. Васько покірливо пішов у куток. Уже стоячи там, наче про себе, пробурмотів:

— Хіба це я сам вигадав? Учитель говорив, що всі старі баби та діди додержуються старого побуту.

Мати посварилася пальцем. У голові їй майнуло.

— Псується хлопчик, бо вчити ніколи. Хоч би швидше вже комуна. Тоді б своя школа й було б кому доглядати.

Ніби жук, сердито гула біля печі баба.

Витопили. Секлета прибрала в хаті й пішла вичистити в корови кізяки, а баба полізла на піч. Вони вже давно помирилися з внуком і тепер стара з цікавістю дослухалась, як за столом Васько по складах голосно говорив:

— У-чі-те-ся бра-ти мої...

Рипнули хатні двері. Баба гукнула:

— То ти, Секлето?

Мовчанка. Далі прожогом кинувся на піч Васько й видавив шопотом:

— Старець.

Він не брехав. Той, що увійшов до хати, був звичайний старець. Високий і трохи згорблений, у дранті, за спиною торба, замість лівої ноги до колін дерев'яна милиця. Сиве, аж біле волосся на голові—справжній дід років за шістдесят, а саме

обличчя дивувало—мало зморшків, молоді сірі очі. Глянути і враз спадає думка:

— Цей чолов'яга, видно, чимало горя переніс. Від доброго життя не посивієш.

Старець почув на печі бурмотіння й помітив, що з-за комина визирнуло стерече обличчя. Кашлянув; поглядом шукав місця, куди б перехреститись. Зніяковів, бо ікон не було, а замість них: дзеркало, портрети Леніна та Шевченка, оздоблені рушниками. Ще раз кашлянув. Баба злізла з печі й сіла на лежанці. Її зморщене, вельми древне обличчя переконало старця. Він на всякий випадок перехрестився в бік дзеркала й хрипким голосом почав колядувати:

— Народження твоє, христе, боже наш...

Баба підперла долонею голову й побожно слухала. В голові їй гойднулася сумна думка:

— Хоч коляду старців почувеш.

Отужедві зими, відколи Секлета записалась у кому-ністки, до них на селі колядники перестали заходити.

В хату ввійшла Секлета. Вона байдуже пройшла мимо старця до запічка. Також байдуже кинула на нього погляд. Але тільки кинула й погляд упав на його обличчя—одразу змінилась. Очі вирячились, обличчя стало наче крейда. Затрусилась ноги й, щоб не впасти, молодиця, обіперлась на припічок. У голові їй провихоріли думки:

— От так зустріч. Через стільки років?

Ще через хвилинку:

— Що діяти?

Старець цього не помічав і продовжував колядувати вже „Діву“. Стара бабуся теж не звертала уваги. Один тільки Васько, що з цікавістю розглядав гостя, помітив материну перемену й прожогом кинувся до неї.

Секлета була з тих жінок, що мають чоловічу, крицеву волю й швидко опановують себе. Вона

хрумкнула зубами, прикусила до крові губи й оволоділа собою. Насупивши брови, однією рукою гладила біляве синове волосся, а другою стиснула чоло. Скакали уривкові думки:

— Що діяти? Затримати? Ні... Стривай... Не так... Ага.

Молодиця ще дужче стиснула чоло, а друга рука, що гладила сина, наче вп'ялася в його голову. Їй припала цікава думка...

Старець закінчив колядку хрипким вітанням:

— Драстуйте. Зі святом вас...

Аж тепер тільки стара баба звернула увагу на дочку й кинула на неї запитливий погляд.

— Мовляв, давай дохід за колядку.

Секлета швидко підійшла до старця.

-- Ви, дядьку, не тутешні?

В її голосі не відчувалось жодного хвилювання, він бренив чітко, мов стала струна. Старець у відповідь кивнув головою.

— Сідайте за стіл, я нагодую.

Зморщене бабине обличчя розквітло від цих слів, а старець здивовано глянув на стіну без ікон, а потім на молодицю. Але вдруге не заставляв себе просити; скинув із плечей торбу й поліз за стіл. Секлета поставила страву, нарізала хліба. Коли старець почав їсти, заговорила:

— Слухайте, дядьку... як вас звати?.. Василем. Так от, хіба не набридло ото вам бурлакувати? Здоров'я ви ще маєте, хоч і милиця на нозі. Дещо робити могли б. Ми живемо тільки з матір'ю—дві вдови, та до того ще й служу я... Чи не погодились би ви до весни залишитись і по господарству допомагати? Я заплачу вам, а робота легка.

Сірі його очі намацали її чорні й потонули в журній безодні. Дивився довго—розглядав спокійно-суворе, тепер надзвичайно красиве обличчя і в

бурлацькій душі розлилося щось ніжне, солодке. Без довгих слів тихо сказав:

— Я згоджуюсь.

У Секлетиних чорних очах, наче зірниці в да-
лині, блиснули якісь ледве вловимі вогники й
швидко потухли.

II

Минуло два тижні, як у Секлетиній хаті стала
жити нова людина.

Василь тепер зовсім несхожий був на старця...

Жив і приглядався до нового життя. Довідався,
що хазяйка—Секлета—комуністка й голова конне-
заму. Все це через стару матір, бо з самою моло-
дицею рідко доводилось говорити. Наче уникала
та довгої бесіди. Зате стара відводила душу.

— От і дочка вона мені, а не люблю я її. Ікони
повикидала. в бога не вірує. в комунію записа-
лась,—жалілась вона. Хоч би взяти й хлопця.
Вилупок, сім років минуло, в школу тільки перший
рік бігає, а теж за матір'ю. Бога немає, з баби
глузує...

Василь, потакував і приглядався до хлопчика.

— Цікавий хлопчик. На мене схожий, наче син
мій.

Серце стискалось болем самотности, бурлацтва.
Його вабило до дитини, і бурлака кілька разів
намагався приголубити Васька, але той уникав
цього. З першого ж дня душа хлопчика відчула
ворожість до старця. Йому здавалось, що цей кри-
вий дідуган зробить якесь лихо його матері.

На селі з хати до хати перекидалися пльотки.

Одні говорили:

— Секлета собі женишка підшукала.

Другі глузливо додавали:

— Комуністку видно одразу, до старця гор-
неться.

Секлета не потурала на ті пльотки. Користуючись тим, що дома є кому доглядати за коровою, вона всю себе віддала роботі. До речі й святкові дні—збори за зборами, засідання за засіданнями.

У Василя зростало на душі нове, невідоме почуття до Секлети. Якесь тепле—за душу лоскотало воно. Коли він погоджувався залишитись, то просто піддався темним очам молодиці. Через годину після того він навіть поглузував сам із себе в душі.

— Ха... Я наймит. Ні, краще старцювати.

Але на ранок уже інакше думав.

— Цікава молодиця. Що якби того...

На душі стало приємно, і старець залишався. Ще через два дні, коли спробував залицятись до молодиці й почув суворо-спокійну заперечну відповідь, біль стиснув серце. Тоді відчув, що любить її. Думка: я десь бачив цю молодицю—перетворилась у запевненість:

— Мабуть уві сні. Видно, така доля мені судилась.

Довгими морозяними ночами часто він перевертався на соломі на долівці, де спав, і важко зідхав.

Секлета робила вигляд, що нічого не помічає.

Нарешті трапилось таке, чого Василь ніколи не сподівався.

На село спадав вечір, і сива мла залазила в провулки, під хатні стріхи. На землю спадала важка наморозь і квітчала дерева. Василь прибирав у повітці, що поруч хати.

З повітки помітив він, як від перелазу до хати промайнула Секлетина постать.

Не вспіла молодиця дійти до сіней, як він тихо гукнув:

— Хазяйко, йдіть-но сюди! Діло є.

Молодиця повернула до повітки:

— Що таке?

Василь трохи замулився. З його вигляду Секлета побачила, що неспроста він її гукнув.

Василь важко задихав і нарешті намігся. Полетіли уривкові слова:

— Секлето, я все вам скажу. Я хоч і старець, але не таким колись був. Мав освіту... у війну офіцером був. Потім у гайдамаках служив...

Секлета здригнула...

— Ви не лякайтесь. Я тепер не такий. Через те й кажу, що люблю вас... Потім був у бандитах. Чека піймала, але я втік із в'язниці. Вдруге піймали й розстрілювали навіть, але щасливо це скінчилось для мене — тільки ноги позбувся. Потім одрізали її мені. Сидів довго у в'язниці й тільки два роки тому амнестували. Став жебрачити, бо не вмів нічого робити... До речі й милиця в цьому була на руку — люди жаліли й давали... Але все це минуло. Тепер я не той став, я звик до вас, вашої матері, дитини... Я люблю всіх вас. Почав привчатись до роботи. Я не можу кинути вашої хаті тепер... Давайте поженимось. Ви не дивуйте, що ви комуністка, а я бандит колишній. Я тепер переродився. Через те й правду про себе розповів, що переродився. Секлето! Ви хоч і селянка, а... з давніх давен ваш образ з'явився у сні мені.

Василь перевів дух. Секлета теж важко задихала. На її мармуровому обличчі промайнула зловтішна усмішка.

Василь ухопив молодицю за руку. Та випручалась і не сказала, а видавила з рота слова:

— Пождіть... Я от збігаю в хату.

Через якихось п'ять хвилин Секлета повернулася до повітки. Перед тим вона на мить затрималась біля сінешних дверей і щось там залишила.

Василь чекав. Секлета обіперлась на стовпа й почала майже рівним спокійним голосом:

— Вісім років тому, як раз на різдво, в село Вербівку, верстов за сто звідси, вскочила банда.

Василь почав пригадувати.

— Невже я розповів і про це? От, не пригадаю. Молодиця не дала йому зосередити думки:

— Тоді банда довго піячила, а далі роздобули бандити від куркулів список червоноармійок, яких чоловіки були в армії, й пішли до тих удів із колядою. Заходили в кожную таку хату і, хоч були дуже п'яні, але честь-честю колядували...

Секлета важко задихала, і очі її хижо заблимали.

Тільки після колядки ті бандити замість доходу гвалтували по черзі червоноармійок. Я дісталась високому, руському. Вісім років це було назад, але я його одразу пізнала, бо кожного дня згадувала про свою наругу.

Василь у надзвичайному здивованні дико вирячив очі. Секлета вже сичала й на „ти“.

— Васько, то твій син, від тебе! Через те й чоловік мій швидко загинув. Ми любили одне одного, він став партійним і його перекинули аж за сто верств від Вербівки — сюди. Він не ганив мене, але помщаючись, ганявся за бандитами, ліз у найнебезпечніші місця. Забили його... То не в сні я тобі приснилась... Ти був п'яний і забув. Я ж одразу тебе впізнала. Я б могла тебе заарештувати, але що з того... В мене інше. Я заставила полюбити себе. Тепер коли ти знаєш, що в тебе є син, ціле життя бурлакуючи в самотності, будеш згадувати мене і його — свого сина. Ото й покута твоя буде за старі гріхи, ото й кара твоя.

Василь зробив рух до неї, але молодиця відскочила і в її руках блиснув револьвер. Очі сипнули блискавицями.

— Геть! Це чоловіків, але і я ним умію добре володіти.

Далі вона відбігла до сіней ухопила той пакунок, що лишила, коли сюди йшли, і жбурнула під Василеві ноги.

— Отам твої всі речі. Геть із двору! Ніколи не смій з'являтися в нашому селі, бо викажу владі, а коли будеш ходити вночі під вікнами, застрелю, як собаку!

З Василевого рота вихопився стогін. Він підняв свій мішок і помалу посунув до воріт. Секлета кинула вслід:

— Це помста зганебленої жінки!

Василь не відповів. Мовчки вийшов за ворота й, зігнувшись, пішов вздовж улиці. Молодиця проводила поглядом. Бачила, як він кілька разів обертався. Потім його постать, наче марево, розплилась у вечірній млі.

Секлета вхопилась за одвірок і аж тепер тільки важко зідхнула. Глибоко в душі обізвався жаль до цієї людини.

— Для чого? Минулого ж не вернеш, а він, здається, покаявся і покохав чистою любов'ю.

Зідхнула вдруге й пішла в сіни. Блиснула думка:

— Жили б тихо, мирно...

Увійшла до хати. За столом перед лямпою сидів Васько й по складах голосно виводів:

— У ко-му-ну пі-де-мо. Пі-де-мо в ко му-ну.

Раптова жіноча слабість вискочила з Секлетиної голови й вона зробилась знову дужою, як і раніше. Пробурмотіла:

— То химера... Он куди мій шлях: у комуну...

Підійшла до Васька й ніжно, як може робити одна тільки мати, обняла його.

Листопад 1927 р.

Харків.

ЩАСТЯ ЛЮДИНИ

Рахівник Конович служив у нашій установі недавно, всього кілька місяців, але користувався великими симпатіями. Починаючи від прибиральниці Наді й кінчаючи заввідділу Степаном Мироновичем — усі не могли пройти повз Коновича, щоб приязно не поздоровкатись або кинути вслід йому співчутливий погляд. А обидві наші пишмаші були закохані в рахівника до безтями. Це спричинилося до того, що новий службовець нажив собі лютого ворога в особі діловода Коструби. Справа в тім, що Коструба давно вже залицявся до старшої машиністки Зіни й неодноразово натякав їй на вигідність сімейного життя для службовців з невеличким утриманням. З часу ж появи Коновича, на всі такі діловодів залицяння Зіна відповідала призириливим примруженням очей і витребенькуватим пхеканням.

Діловод зрозумів, звідки повіяло новим вітром, і вже не міг спокійно дивитися на нового службовця.

Одного дня він намагався навіть на співчутливе до рахівника відношення всіх кинути чорну тінь.

Трапилось це так. Раз Коструба, що відав списками особистого складу установи, звернувся до Коновича за відомостями про його відношення до військової служби. Рахівник у цей час був за-

нятий якоюсь роботою і замість того, щоб відповідати самому, подав діловодів свою облікову книжку. Коструба глянув на неї, призирливо посміхнувся і кинув на рахівника хитрий погляд. Йому він нічого не сказав, а підчас перерви на сніданок, коли Конович кудись вийшов, зібрав навколо себе службовців і глузливо заговорив:

— А наш новий рахівник штучка!..

Над діловодом сплелися цікаві запитливі погляди присутніх. Той продовжував:

— Білогвардієць! Колишній офіцер, петлюровець, — і кинув погляд на облікову книжку, що лежала в нього на столі.

Всім стало наче ніяково, а реєстратор Біленко, комсомолец, трохи розгублено проговорив:

— Диви! Ніхто б і не подумав.

Усе ж таки приязнь до Коновича і після цього не зменшилася. Навпаки машиністка Зіна одверто почала ворогувати з діловодом...

Не полюбити Коновича не можна було. Досить було глянути на його обличчя, як невимовний жаль до цієї людини ворухився на душі. Таке обличчя одразу кидається в очі серед тисячного натовпу. Мармурове лице, чисте, без зморшків на щоках і тільки на лобі глибокі борозни скорботно націлилися одна на одну, наче людина, збираючись заплакати, закам'яніла у великому горі... Волосся на голові сиве сиве. Воно наче говорило кожному: „цей чоловік давно вже побратався з лихом“.

Але що вражало в Коновича, так це його великі сірі очі. Якийся жах, туга за минулим, надзвичайний сум — усе це сплелось вкупі. Ні, таких очей змалювати не можна. Я на своєму віку один раз бачив такі очі, і то не в людини, а в тварини. Малим ще тоді я був, як у батька здохла корова. Обдулася. І от, перед тим, як тварина мала витягтись, я глянув їй в очі. Вони були надзвичайні.

Такі очі я тепер бачу в людини. Інколи до того журно світилися вони, що глянеш і хочеться плакати. Конович говорив м'яко, ввічливо, а більше мовчав.

Скільки йому було років? Коли глянеш іззаду на трохи згорблену постать, сиве волосся на голові — п'ятдесят, а на обличчя — і тридцяти не даси.

У документах значилося — тридцять п'ять.

Часто перед початком роботи в установі, службовці нашого відділу, навмисне розповідали про своє минуле, щоб викликати на одвертість Коновича. Але той завжди ухилявся. Навіть мені, що найспівчутливіше ставився до нього й користувався деяким довір'ям, він не говорив про себе нічого.

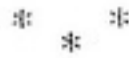
А так кортіло хоч одним краєчком ока заглянути в його душу, в його минуле. Конович інтригував мене.

Коли несподівано все відкрилося. Конович не з'явився на службу. Він повідомив телефоном, що його окрсуд викликає свідком в якійсь справі. Коструба зловтішно тер долоні :

— Я ж говорив — штука! Яким там свідком? Його обвинувачують!

Другого дня Конович трохи запізнився на службу. Коли він увійшов до нашої кімнати, ми аж йокнули від здивування. Не пізнати людини! Підмінили рахівника! Він наче виріс, — згорбленість де й поділась, а очі світилися надзвичайним щастям. Усі навперейми кинулися розпитувати, але Конович відповідав жартами. За роботою (ми сиділи один проти одного) я теж запитав про перемену. Конович підвів голову, хитро підморгнув і весело відповів.

— Довго розповідати. Знайте, що рівно дев'ять років тому я загубив своє щастя, а вчора його знайшов.

Минуло тижнів зо два. Весняний веселий день, той день, що своїм теплом лоскоче людські м'язи й вигонить з душних помешкань на чисте повітря. На службу не хотілось поспішати. Вабили до себе сквери, і в установу я прийшов з великим запізненням. Щоб загладити свою провину, мерщій кинувся до роботи! Вже згодом тільки добре придивився до Коновича. Помітив у ньому ще більшу перемену. Очі йому вже не світилися, а горіли щасливим мрійним вогнем, він увесь якось совався на одному місці, наче те щастя хотіло вихопитися геть. Почувалося, що настала та хвилина, коли вже людина спокійно не може сидіти й хоче всім кричати про себе, про своє щастя.

Нетерпляче я чекав на кінець роботи.

Справді, тільки дзигарі пробили чотири, він похапливо ухопив мене за руку.

— Я не можу... Мені треба з кимся поговорити про себе, про своє щастя. Тієї людини, що з нею хотів би я говорити, не буде аж до шостої години. Товариш Таленко, подаруйте мені ці дві години! Ходіть поговоримо!

В його голосі чути не вимогу, а прохання. Я тільки на це й чекав. Ухопив його під руку й обидва вибігли з установи. Ще збігаючи по східцях, він нахилився мені до вуха й радісно-зворушливо сказав:

— З учорашнього дня я одружений.

Ураз у моїй голові просвітлило. Я наче зрозумів усе.

На вулиці він нервово продовжував:

— Але як це сталося! Як сталося!

Ми повернули до скверика, що рядами стриженних, напівзелених акацій нагадував стрункі військові колони. Всюди ворушилася дітвора, всюди

чути дзвінки, веселі голоси — то малеча вітала весну. Ми з Коновичем вибрали вільну лавку й сіли. Мій бесідник спершу якийсь час мовчав і смуток укритий його обличчя. Але це тільки на кілька хвилин. І знов на обличчі йому засвітилося щастя. Він пробурмотів:

— Як це все надзвичайно!

Далі швидко повернув обличчя до мене, нахилився й похапливо, напівголосно заговорив:

— Два тижні тому я одержав з окрсуду оповістку. Закликають мене за свідка у кримінальній справі... про зґвалтування...

На хвилину він перепинив розмову і якийсь біль скривив йому обличчя. Важко зідхнув і вже трохи згодом продовжував:

... якоїсь дівчини. Я страшенно був здивований, бо тут, у місті, мені не доводилося бути свідком ніякого зґвалтування. Звичайно, я думав, що то якась помилка і вранці пішов до канцелярії суду її в'яснити. Аж там кажуть, що ніякої помилки немає і дійсно мене викликано за свідка. Я непевно повів головою, але робити нічого, треба чекати засідання суду. Тоді ж я подзвонив до установи, що не прийду на роботу... Справа та розглядалася перша. Тільки в кімнаті свідків довідуюсь, що то за історія. Ще восени зґвалтовано сільську дівчину, яка там же у лісі, де це трапилось, з горя й повісилась. Ніхто цього не бачив, тільки мати покійниці помітила—робила в полі, як із ліска вийшов один сільський чоловік, відомий злодій і кат своєї жінки. Мати сказала про це слідчому. Справу передали до суду, але злодій виставив аж цілих півдесятка свідків, що в один голос стверджували, ніби він у той час був в іншому місці. Справу було вже раз відкладено через відсутність доказів, хоч члени суду були певні, що злочин зробила та людина.

Я відчував, що говорячи останні слова, Конович щось обминав, але перебити його оповідання не наважувався. Рахівник говорив далі:

— Дійшла черга й до мене. Викликають на допит у залю засідань. І от...

Очевидно уява йому змалювала ту сцену, що він тоді побачив, бо Конович якось ураз затремтів, захвилювався. В очах йому калейдоскопічно мигнули і радість, і смуток. Я вичікував. Він вагався: з чого починати. Потім став продовжувати:

— Припустімо, у вас померла близька людина. Ви часто думаєте про неї, сумуєте... І от одного дня ви негадано ту людину зустрічаєте. Яке б у вас було вражіння?

Я здивовано вирячив на бесідника очі. Конович хитнув головою.

— Приблизно в мене було таке вражіння, коли я глянув на суддів.

Конович замовк, похилив голову і кінчиком черевика почав копирсати землю. Потім глянув на мене й загадково посміхнувся:

— В ту хвилину я знайшов своє загублене щастя.

Сонце впливло з-за рогу багатоповерхового будинку й промінь його упав на Коновича. Сріблом блиснув він на сивому волоссі, перескочив далі, і на блідо-мармуровому обличчі почав сперечатися з сяйвом радісного щастя. Я людина не сентиментальна й не жінка, але в ту хвилину обличчя в мого бесідника було таке прекрасне, що мені хотілося кинутися йому на шию й палко цілувати.

Вже згодом смуток і наче якась злість знову опанували його обличчя і він продовжував:

— Спершу я вирячив очі й дивився перед себе, не чув навіть запитань голови суду. Потім я якось обернувся й побачив підсудного. Здивувався ще дужче. Своєю поведінкою я тоді здивував і суддів і всіх. Минуло кілька хвилин, доки я прийшов до пам'яті

і міг відповідати... На запитання, чи знаю підсудного, я твердо відповів: знаю. Що ж до покійної дівчини, то навіть я і в селі тому не був. Тут підводиться прокурор...

Очі Коновича радісно заблистіли.

... за прокурора була жінка, і говорить: „я маю запитання до свідка“. „Прошу“. — „Я хотіла, щоб свідок, тут на суді, розповів про одну пригоду, що трапилася рівно дев'ять років тому. Та все розповів, не затаюючи навіть того моменту, коли йому хотіли віддячити за його лицарський учинок“ ... — Подивилася на мене вперто, наче наказувала, і я не міг далі заховувати свою таємницю. Плутано почав розповідати...

Конович знову замовк і кілька хвилин стежив за оточенням. Погладив по голові хлопчика років шести, що, граючись, наблизився до нас і здивовано-задумливо дивився на дорослого дядю з молодим обличчям та сивим волоссям і вже тоді заговорив:

— Щоб розповісти про той випадок, треба сказати кілька слів про себе.

Він кашлянув і озирнувся навкруги, наче боявся, щоб хто бува не підслухав.

— Освітою я сам учитель-екстерн, але ніколи не вчителював і ще юнаком любив перекидатись з міста до міста. Німецька війна застала мене дев'ятнадцятилітнім парубком в одному кримському місті без роботи й без копійки грошей. Вирішив ризикнути шкурою, бо більше втрачати нічого було, і пішов битися за „веру і отечество“ та набратися вражінь. У першому ж поході запал мій пропав, але робити нічого — дисципліна. Як би там не було, а Лютнева революція застала мене поручником у військовій тюрмі й під військово-польовим судом.

На мій здивований погляд Конович пояснив:

— Трапилось образити генерала... Революція випустила на волю і я з усією своєю двадцятидвохлітною головою пірнув у національний рух. Підпирав обома руками хистку будову Центральної Ради, повставав проти гетьмана, одно слово був щирим... Так було аж доки.. Я швидко. На початку дев'ятнадцятого я командував окремою кінною сотнею, що мала оперувати проти червоних. У цій сотні козаки були переважно вчителі та молодіпоштово-телеграфні урядовці з Полтавщини. Нарід, що називається, готовий тіло покласти за „неньку“. Адже ж із півночі йдуть, мовляв, завоювники.

Але так воювати й не довелося.

— Нас перекидали з місця на місце й нарешті з Київщини кинули на захід, під Ковель, де почали ворухитись поляки. Йшли ми походом, роблячи по півсотні верстов. Цей похід і прохмелив нас, пустив свіжий струмінь свідомости на наші націоналістичні голови...

Ви можете зрозуміти, що з себе уявляло Правобережжя на початку дев'ятнадцятого року? Воно було вкрите невеличкими купками озброєних людей, що величали себе гайдамаками від чорного й аж до жовтого кольорів бродили по селах і хуторах, кричали, що вони самостійники, але нікого не слухалися, воювати не хотіли й тільки грабували. Дивлячись на таких вояків, мимоволі, хоч і в двадцятидвохлітню голову, а спадала думка:

— Чи ми, бува, не помилилися, залишаючи домівки на Полтавщині ради діла, що підпирається отакими бандитами?

Добре. Одного разу надвечір ми вступили в невеличке містечко під Кременцем. Ще до нас сюди прийшла гайдамацька команда особливого призначення, — душ щось із п'ятнадцять. Тільки розташувались, — до мене на квартиру — я став до

одного єврея—прибігає командир першої чоти, такий славний парубчак був, і схвильовано говорить, що гайдамаки євреїв грабують. Я раджу: „піді скажи їхньому командиру, що як не втихомиряться, то ми їх роззброїмо“. Чотар пішов. Через якийсь час ми з другим чотарем пішли до містечка. Раптом чуємо в одному провулкові жіноче голосіння. Кинулись туди. Назустріч нам біжить розпатлана єврейка. Підбігла та просто в ноги:

— Ой, пани начальники, допоможіть, спасіть! Там мою Соню... два... Бедная дєтка...—і заголосила.

Ми з чотарем зрозуміли й бігом кинулись услід за єврейкою. До нас приєдналося ще кілька моїх козаків. Єврейка повернула в двір, а далі до дверей присадкуватої хати. Я випередив її й рванув сам двері, - через сіни і в хату...

Конович важко задихав. На очах йому блиснули сльози. Я був полонений його оповіданням і навіть не помічав дитячого гармидеру. Десь глибоко в думках ворушилося:

— Що може бути спільного між судом і єврейським містечком у Західній Волині?

Хотілось, щоб рахівник ще швидше говорив.

— Що я побачив у хаті? Спершу кинулась в очі червона задоволена морда гайдамаки. Він саме підперезував пояса. Далі погляд сковзнув трохи нижче. І серед пасм чорного волосся піймав широко вирячені очі. Вони нічим не реагували на нашу появу,—в них застиг дикий жах. Я був як у тумані. Повз мене з нелюдським виттям кинулась стара єврейка: „Дєтка... Сонечка... Уже?..— В ту ж мить її хтось шарпонував назад і почувся грубий голос:

-- Стривай, голубко, ще ось моя черга.

Тільки тоді мій погляд піймав у кімнаті і другу, напівроздягнену постать гайдамаки. Він кинувся в куток, де були широко вирячені очі. Той, що одя-

гався, гукнув до нас, регочучи.

— Хлопці! Ставай у чергу!

Я взяв у руки револьвер. Те ж зробивій мій чотар.

— Руки догори!

Стара єврейка отетеріла. Гайдамаки вдивувалися, але все таки злякано підвели руки. Одні тільки чорні очі серед пасм волосся дико і, наче байдуже, продовжували дивитись. Я гукнув до одного козака.

— Обеззброїть їх:

Гайдамаки щось протестували, коли їх обеззброювали, але під рулею револьвера були покірливі. Я наказав вивести надвір і сам пішов позаду. Йдучи, напівобернувся. Аж тоді тільки власниця чорних очей прийшла до пам'яті, ойкнула й кинулась до матері...

Надворі я тихо наказав чотареві піти зібрати свою чоту та роззброїти всіх гайдамаків у містечку, а потім голосно звернувся до козаків:

— Нам ще не доводилося братися за нагаї, але ради такого паскудства треба взятись. Хлопці, всипать!

І от, коли під нагаями бугаями ревли гайдамаки, я якось механічно обернувся назад. За два кроки від мене, з середини хати, притулилося до шибки розпатлане обличчя дівчини. Але що то було за обличчя! В очах уже не було дикого жаху, а все обличчя скривилося в надзвичайній зловтісі...

З важкими думками пішов я до себе на квартиру. Коли вже вийшов на вулицю, наздогнала стара єврейка і, бурмочучи слова подяки, вхопила мене за руку й почала цілувати. Я насилу вирвався.

Цілий вечір тоді я почував себе так, наче сам учинив злочин, а очі, повні дикого жаху, не кидали мене на жадну хвилинку.

Конович зідхнув і пильно глянув на мене, я так само на нього.

Ви думаєте, що це все? Ні. Слухайте, що було далі. Вже пізно ввечері я погасив світло й ліг спати в окремій кімнаті. Заснути не міг і перевертався з боку на бік. Аж слухаю хтось тихенько стукає в двері. Думаю, хазяїн і байдуже кажу: „Можна“. Навіть голови не підняв. Уже згодом тільки повернувся до дверей. Що ж ви думаєте? Коло дверей стояла згвалтована дівчина. Я так і схопився на ліжкові. „Що таке? чого?“ Вона тихо підійшла й глянула на мене. У вікно заглядав місяць і косий його промінь освітив її обличчя. Що то за скорботне було обличчя! Яке прекрасне!.. В мене закалатало серце. Вона якусь хвилину мовчки дивилася на мене, а потім враз ухопила за руку й наче божевільна зашепотіла:

— Пане старшино, ви лицар!.. Ви помстилися за мене! Я повинна вам віддячити!.. Я довго думала... Ви військовий, завжди в поході... Вам без жінки погано. Я переночую з вами...

Чи то вона помітила мій рух, чи не знаю, як додала.

— Пане старшино, не бійтесь. Про це й мама знає... Я вас цілуватиму, як ще нікого не цілувала... Мені ж тепер... усе рівно, — і заридала.

Я отетерів. Її кожне слово пекло мене. Гостро різала одна лише думка:

— Тільки надлюдське горе могло штовхнути на такий вчинок.

В мене тоді волосся полізло до голови. Вже не пам'ятаю, як її уговорив іти додому. Знаю лише, що вона шепотіла одно:

— Чого ви не хочете?..

З того часу я перестав бути щирим. Я зненавидів і гайдамаків, і той уряд, що його вони підпирали. Душа вже не була спокійна. Я не знаходив собі місця. Уява повсякчасно малювала постать зганбленої дівчини, а думки кружляли навколо її наміру.

Через два тижні я кинув сотню, а ще через тиждень був уже в тому містечку... Але Соні з матір'ю там не було — вони виїхали в Кременець. Я туди, але й там не знайшов. А тут поляки заступили, — довелось тікати. Пробрався додому на Полтавщину й став учителювати в глухому хуторі. Шість років прожив я там, лягаючи й устаючи з думкою про Соню. Від думок голова посивіла. На інших жінок я й дивитися не хотів.

Конович замовк. Я не міг витримати.

— Для чого ви все це говорите?

Конович тихо засміявся, а далі тихо додав:

— У прокуророві на суді я впізнав Соню.

Я вирячив на нього здивовані очі.

— І це ще не все. Підсудний був колишній гайдамака, що її згвалтував... Збіг обставин!

Останнє речення Конович проговорив кілька раз, — щоразу все тихше, все задумливіше. Потім після довгої мовчанки докінчив.

— Я все на суді розповів, бо вона дивилась на мене й підбадьорювала поглядом... У своїй промові вона сказала:

— Та зганеблена дівчина — я, гвалтівник — оцей же самий підсудний. Гадаю, що суд тепер повірить... що й на цей раз він зробив ганебний вчинок і призвів до смерті дівчину. Коли вона це сказала, то всі присутні на суді аж ойкнули...

— Як же це сталося?

— Взимку вона випадково побачила мене на вулиці, але не наздогнала, — я сів у трамвай. Коли трапилась така судова справа, вона вирішила знайти мене через адресний стіл. Вона б і раніш це зробила, але була впевнена, що я її давно з пам'яті викинув.

Конович раптом глянув на часи й затурбувався.

— Сьома година! Вона, певно, чекає вже на мене. До побачення!

Він схопився, але я затримав.

— Це ж не все ще?

— На шість років із суворою ізоляцією засудили підсудного.

— Ні, не те.

— А!.. Вона теж увесь час не викидала з голови мою особу. Була дитина, але три роки тому померла... Вчора ми записалися. Тепер усе.

Вже одійшовши, він кинув:

— Рідко хто загублене щастя так знаходить! —
І побіг.

У нього був такий вигляд, що я мимоволі подумав:

„Так, то є щастя“.

А вже трохи згодом:

„То є любов“.

Згадав за своє парубоцтво й стало одразу якимось надзвичайно самотньо.

Квітень 1928 р.

Харків.

ТРИ ЗУСТРІЧІ

В убогеньку, але чепурну хату, надвечір убігло невелике хлоп'я. Дзвінкий голос ударив по закутках, що ховалися вже у вечірню сутінь:

— Мамо! Там до наших воріт якийсь чужий дядько під'їхав бричкою і в такому пальті, як у вчителя!

Висока молодиця на долівці перебирала яблука. Підвела голову:

— Хто б це міг бути?

Байдуже встала й попростувала до сіней. Цікаве хлоп'я за нею. Тільки відчинила сінешні двері, коли на порозі... Глянула молодиця й остовпіла: шарпонуло по серцю, ноги підогнулись. Дрижачими згуками вихопились перші слова, що прийшли в голову.

— Якиме!.. Та який же ти й старий!...

У горлянці залискотало, і молодиця з плачем кинулась до приїжджого.

— Як же це ти надумав приїхати? Ох, моя доленько! Що це я кажу! Заходь до хати...

Яким стояв і посміхавсь, хоч на очах теж брєніли сльози. Здивоване хлоп'я дивилось, як мати обнімалась з чужим дядьком, та прожогом за клуню: поділитися новиною із старшим братом, що десь збирає яблука.

Сиділи потім у хаті, і Явдоха крізь плач докоряла братові:

— Як таки так, щоб двадцять довгих літ не навідатись додому. Батько, мати, брати — всі пере-

мерли, а він собі на чужині і нігу-гу! Покійні мати стільки по тобі панихид відправили, що й не перелічить. Коли під гетьманщину перший лист прийшов, то не вірили, що ти живий.

Яким м'яко заспокоював:

— Не міг я. Розумієш, що не міг. Я ж тобі писав про це. До революції не те, що приїхати додому, листа навіть написати не можна було. А потім, сама знаєш, служив далеко, аж у Сибіру, й за службою ніяк не міг вирватись... Тільки тепер, коли перевели на Україну, можна стало, та й то за справами насилу вирвався у відпустку.

Далі перевів розмову на інше:

— Годі вже про мене. Розкажи краще про себе: як ти живеш? Де твої діти?

— Яке там може бути вдовине життя? Хто тільки не хоче, той і не зобіждає!—знову втерла сльози сестра.

В хату вбігли два хлопчики й зацікавлені спинились коло кочерг. Явдоха обняла їх поглядом і продовжувала.

— Це сини мої, і дочка швидко буде. Побігла на леваду заганяти корову...

В очах засяяли материні гордощі й миттю висушили сльози. В розпитуванні та спогадах промайнув вечір, а другого дня, довідавшись, що брат комуніст, Явдоха почала жалітися йому на сільські болячки. І це не так, і те не так. І ліса найбільше куркулям дісталось, їм-же земля краща попалась, а всьому тому причиною сільрадівський писар.

— Уся біднота через нього терпить,—казала молодиця,—гордий, чортяка, що й не підступайся! Позаторік переділяли землю, так він за хабарі обкрутив справу так, що найліпша дісталась багатіям. Із лісом те ж саме... Та куди не кинь! Ще коли мій покійний чоловік живий був та головував над незаможними, так той чорт смирніше себе поводив, а тепер...

— А голова ж сільради де? — перебив брат.

— Що там значить голова, коли писар усім орудує? Демчук хоч. . .

— Демчук? Іван?! Ми ж із ним парубкували і призивалися разом.

— Він самий. Ми його вже три роки вряд вибираємо. Чоловік гарний, тільки якийсь несміливий, і писар над ним верховодить.

— Невже, коли всі так ненавидять писаря, то не можуть замінити його іншим?—поцікавився Яким.

— Ото ж то бо й є, що не можуть! Кажуть, що він добре на тих писарських ділах розуміється. Мовляв, за нього ніхто не справиться, — відповідала Явдоха.

— А звідки він? Тутешній?!

— Чорти його батька знають звідки! Під голодівку ще прибудивсь до нас та тут і осів. У комнезам проліз, а потім узяв собі за жінку попівну (сам старий, як пес, а вона сімнадцятилітня) та й верховодить усіма. Що вже хабарів він перебрав, так кінця й краю нема! Та хитра зла личина: сам ніколи, нічого не візьме, а жінку навчив: вона й ходить по людях, позичає гроші, речі всякі... В мене йто!—півшматка полотна вимантачила! Віддавать же ніколи не віддають. Люди кажуть: самих грошей вони таким маніром за тисячу набрали. . .

— А ви б не позичали.

— Еге-ж не позич, то він тобі й віддячить. Хіба мало в кожного буває різних справ до сільради?—закінчила Явдоха.

Брат тільки дивувався.

II

Яким Сукач ходив по селу й прислухався до дядьківських розмов. Завітав і до сільради. Було ще рано і там сидів сам голова. Спершу він не пізнав Сукача, колишнього свого товариша по парубку-

ванню, а пізнавши, дуже зрадів. Почав розпитувати й аж охав та дивувався з його пригод.

Задовольнивши трохи головину цікавість, Сукач спитав:

— Що за цяця в тебе писар? Селяни на нього дуже ремствують. Хабарник ніби?

Демчук зніяковів:

— Не хабарник, а позичальник... Це — правда. Чиста біда мені з тим Колохтієм!

— Чому ж ти його не звільниш? Нарешті в район пожалітися можна. Голова й руками розвів.

— Неможна цього робить. Я в грамоті, як кажуть, — ні в тин, ні в ворота: нічого без нього не вдію, а через Колохтія нашу сільраду в районі вважають першою: він таки добре знається на канцелярських справах. Минулого року, коли ще не був він членом спілки й дуже мені допик, я спробував піти проти нього насупроти: взяв та й звільнив, а натомісць наставив його помічника, парубійку · комсомольця .. Так той, бідолаха, через місяць утік, бо ледве не потонув у зливі паперів. Почалось таке безладдя, що не минулося знову взяти Колохтія... Не тільки люди, а й я його не долюблюю. Дідько його зна, що воно за людина, а голову має не абияку. По документах — ніби з Таврії...

Демчук глянув у вікно й додав:

— Он він і сам іде. Коли буде охота, поговориш із ним. На балачки він великий мастак.

Якими розбирала цікавість до писаря. Аж ось і той увійшов. Це був високий чоловік років під 50 із гордовитою, випростаною постаттю. Посивілі вуси стрілами націлились угору, а чорні очі заховались глибоко під навислими густими бровами і звідти вилискують-горять дивовижним поглядом. Здавалося, в погляді тому зосередилась уся людська ненависть.

Яким глянув на писаря, піймав той погляд і... мовчки похилив голову. Колохтій похмурно по-здоровкався, наче вкусив, запитав про якусь дрібницю й вийшов. Демчук запитав напівголосно:

— Бачив?

— Еге ж... бачив, — процідив крізь зуби Яким, і пальці його нервово почали вистукувати об стіл. Він мовчки підвівсь.

— То ти вже тікаєш? Може б посидів ще трохи? — запрохував Демчук, але Яким заперечно покрутив головою. Тоді голова сільради промовив:

— Слухай, Якиме, у нас сьогодні ввечері в сельбуді збори комсомолу. Будь ласка, й ти завітай. Скажеш якесь слово, а вони ж цьому раді...

Якимові не хотілось нікуди ходити, але відмовляти було якось негарно і він погодився.

III

Сельбудівські вікна кидали в простір похмурого вечора ясні плями. Серед вулиці ті плями стикалися з такими самими плямами з помешкання сільради, що напроти. Вітер у листовинні дерев виспівував передосінню симфонію й інколи приносив рідкі краплини дощу.

Через таку негоду Яким хотів був не йти, але згадав про своє слово і рушив до сельбуду. Коли прийшов, був приємно вражений. Сільської молоді набилось повно. Обговорювали різні, справи і все це проводилось нехитро, по-простецькому, як і взагалі на селі. Виступив з доповіддю й сам Яким. Коли він говорив, молодь перешіптувалась.

— Хто це?

— Та-ж Сукаченко, вдови Явдохи брат.

— Казали ж помер!

— За революцію багато бився...

— Комуніст старий!..

Після зборів найактивніші комсомольці разом із Демчуком та Якимом Сукачем зібралися в червоному кутку сельбуду. Почались балачки. Хлопці підступили до Якіма.

— Розкажіть нам щось про себе!

Той хвилину помислив і загадково посміхнувся.

— Гарзд. Розкажу про три мої зустрічі з однією людиною. Хлопці наставили вуха, а Сукач Яким провів рукою по волоссю й задумливо почав:

— Двадцять років минуло, як покинув я своє село. Покинув не з своєї охоти. Ось він знає про це,— кивнув у бік Демчука — ми разом із ним призивались. Його не забрали, бо мав пільгу, а мені довелось іти служити. Попав я до полку, що стояв у прикордонному польському містечку. Ваші батьки, може, розповідали, яка взагалі гірка служба була в царському війську, але в тому полку, куди я попав, творилось щось жахливе. Всякий знущався з новобранця, як хотів. Особливо доставалось одному, що прибув разом зі мною. Він чи то з татар, чи то з чувашів і руської мови не знав. Ох, і били ж його чотові та старші! Дивно, як ще він живий зостався...

Сукач зідхнув і казав далі:

— Одного разу, такого вечора, як оце зараз, чотові тлумачили нам словесність. Раптом до казарми зайшов новий півротний, щойно до нас призначений. Подали команду. Всі посхоплювалися, а той татарин (чи не почув, чи не знаю вже через що) не встав. Тут поручник Голоботьков (так звали півротного), мов збожеволів: підбіг до татарина та кулаком по пиці,—раз, і вдруге! Новобранець упав на долівку, а офіцер ще й чоботом почав лупцювати. Я стояв поблизу і ввесь, аж затрусився. У голові майнуло:

— Нехай чотові б'ють, бо темні, а ти ж людина освічена, культурна.

Не знаю, що мене штовхнуло. Зірвавсь з місця й що-сили хлябаснув поручника по пиці. Всі отете-

ріли, а я користуючись цим, — надвір. Та з того часу й з військовою службою розпрощався. Під прибраним прізвиськом почав блукати по білому світу. Сукач замовк, ніби пригадуючи й згодом уже тихо додав: — Оце була моя перша зустріч...

Він знову замовк і в задумі похилив голову. Молода авдиторія принишкла. І тільки чути було, як надворі шарудів вітер. Згодом оповідач почав знову:

— А друга зустріча трапилася порівнюючи недавно. 1919 року я був політком батальйону червоної армії. Нас тиснули колчаківці. Через зраду командира батальйону, бувшого офіцера, мене й кількох червоноармійців захопили колчаківці. Пригнали до свого командира полку. Гульк — аж то Голоботьков, тільки вже в полковницьких погонах. Я його зразу ж пізнав, бо він мав такі дві ознаки, по яких людину пізнають і через п'ятдесят років. Голоботьков стояв із гуртом офіцерні. Побачивши нас, він гукнув до них:

— От, панове, ми й зможемо тепер виявити, хто вміє попадати!

Очевидно перед цим у них була суперечка, хто влучніш стріляє. Офіцерня радо зареготала. З наказу полковника усіх нас поприв'язували до дерев у садку над полем.

— Я беру собі оцього! — гукнув Голоботьков, показуючи на мене, і витяг револьвера.

У слухачів аж виступив піт, а в Якіма тільки голос помітно тремтів, коли розповідав він далі:

— Він мене тоді не пізнав. Коли б пізнав, то стріляв би краще, а то тільки подряпав ось щоку, — показав Яким на ямочку, схожу на віспину, вище губи, — та під пахвою пробив... Усе не попадав...

Хвилюючись, перемовчав.

— Самого тільки мене непритомного, але живого, відбили того - ж дня червоні. Решта товаришів були вже мертві.

Голос оповідача затремтів ще дужче, на очах мимохить з'явилася роса.

— То друга зустріч із тією людиною!

Комсомольці приголомшені були такою нечуваною жорстокістю. Дехто важко зідхнув Яким одійшов до вікна і припав чолом до шибки. Довго ніхто не насмілювався розбудити мовчанку. Нарешті один із хлопців стиха й нерішуче протяг:

— А третя коли була?

Яким повернувся від вікна й загадково перепитав:

— Третя?!

Потім звернувся до Демчука.

— Слухай, Іване! Поклич сюди Колохтія. Я його про віщось запитаю. Он — через вікно видно — він у сільраді сидить.

У Якимовому голосі почулося щось таке, що Демчук і перепитувать не став: підвівся, мовчки пішов з кімнати.

Через кілька хвилин він вернувся з Колохтієм. Той обвів присутніх запитливим поглядом. Комсомольці напружено чекали. Їм здавалось: от-от трапиться щось неймовірне, жахливе.

Яким Сукач випростався й просверделив писаря впертим поглядом.

— Добри вечір, полковнику Голоботьков!

Присутні здригнулись. Папери, що були в Колохтія під пахвою, попадали на долівку.

Яким блиснув бравнінгом.

— В'яжіть йому руки!

Молодь кинулась в'язати писаря.

— Я ще вдень пізнав його — казав Яким — та не було тоді при мені револьвера.

Оце моя третя зустріч! Ознаки-ж його — страшні очі й піввуха. Під п'янку хтось, певно, шаблею відрубав.

10 жовтня 1926 року.

м. Харків.

ЧЕРВОНІЙ КАШКЕТ

На тлі осіннього світанку і ліс, і галявина, і глибокий вибій серед неї, що проковтнув лісову стежку — все це затяглося павутинням-туманом. Через те кущі ліщини на горбах вибою, що вдень стовбурчаться, наче дідові розкуйовджені брови, тепер зблизька — не кущі, а дивовижні привиди.

Так здалося, мабуть, і здоровенному, сірому псові, що виринув саме з туманового мороку на галявину. Углядивши їх, пес спинився і голосно загавкав. Відповіддю йому була німа тиша. Пес зрозумів, що нічого страшного нема, і кинувся в кущі, а далі й через вибій, щоб перемахнути на другий бік. Але своїм собачим розумом не розрахував на широчінь вибою, бо плигнувши, навіть не зачепився передніми лапами за протилежні кущі. Скотився вниз на пожовкле змокріле листя. Для пса це тільки забавка: підхопився, струсив із шерсти листя й... раптом зробив „стійку“. Вуха йому стали сторч, а ніздрі хапали повітря. Обнюхуючи землю, потрусив вниз по вибою.

За хвилинку знову зробив „стійку“. Перед собакою лежала якнайзвичайніша річ, що він завжди бачить на головах у людей: кашкет. Верх з червоного сукна, а біля козирка металева кокарда.

Собака обнюхав кашкет з одного боку, з другого... Потім перевернув лапою, лизнув кілька разів у середині, підняв догори морду і тоскно та жалібно завив.

— Хоч убий мене, а не поїду далі! Он чуєш, як виє?

— Ну, й нехай собі! Хіба не чула, як собака виє?

— Який там собака. То вовк!

— От дурна! Де б він узявся тут?

На заліскові, за гони від вибою, обплутаний тумановою сивизною стояв віз, а на ньому дві постаті: чоловіча й жіноча. Вони стиха сперечалися.

— Казала: подождать ще трохи, доки роздвиднеться зовсім, так ні, не послухав! І як його через ліс їхати? — сторожко шепотів жіночий схвильований голос.

— Якого там дідька боятись? — сперечався голос чоловічий, бадьоріший.

А виття розлягалось ще тоскніше. Справді здавалось, що то не собака виє, а вовк. Чала кобильчина харапудилась.

— От халепа! Справді доведеться повертати назад... — уже не так бадьоро бурмотів чоловік.

— Повертай! Нехай їм всячина й гостям тим, бо... Ой! Хто то? — зляканò сіпнулась назад жінка.

— Де? Що?

— Не бійсь! Свої!

З мороку до возу наближалася висока постать. За плечима в неї теліпалась мисливська рушниця.

— Це ви, дядьку Корнію? Чого стали?

Жінка й чоловік, впізнавши голос сільського вчителя, навперейми заговорили з возу:

— Та дурна баба злякалася собачого виття! Я їй кажу...

— То-ж вовк! Правда, Степане Миколаєвичу? — перебила жінка.

Вчитель засміявся. — Виє справді того... Аж мороз по шкурі дере! — Сідайте, поїдемо разом! — запропонував дядько Корній.

— А я оце на зайців, — приладнуючись на полудрабку, говорив про себе вчитель.

— Віз заторготів і сховався в таємному сивому масиві старого лісу...

Виття не стало чути. Раптом якийсь собака кинувся взові назустріч і, не лякаючись чужих людей, почав плигати навкруг воза та жалібно скавучати.

Учитель засміявся:

— От вам і вовк! Свійський пес... Певно, господаря загубив: ач, як лащиться!

Було під гору. Учитель та дядько Корній повставали й пішли спереду воза, а жінка поганяла. В'їхали у вибій. Собака прожогом кинувся вперед і за заворотом знову дико завив.

— Чи він не скажений? — положливо вигукнув дядько Корній, й аж заховавсь за спину вчителю.

В цей час завернули за заворот. Світанок вже поступився перед похмурим ранком, і навкруги можна стало зблизька пізнавати оточення. Забачили на дорозі кашкет.

— Кашкет!

— І з кокардою!

— Мілицейський!

Учитель скочив з воза й підняв його.

— Так він увесь у крові!

Кашкет зісподу залитий був кров'ю. Дядько Корній увесь оторопів... А собака дивився на людей розумним поглядом і потихеньку скиглив.

Учитель нахилився й почав розглядати навколо землю. На пром'ятому листі побачив криваві бризки.

— Не інакше, як когось убито! Десь, мабуть, близько й труп! — сказав і знов почав розглядати кашкет. На спідньому боці козирка розібрав: „Мартин Кульбаха“.

— Та це - ж нового міліціонера, що призначили оце його до нашого району! — А далі, глянувши на собаку:—й собака чи не його!

— А й справді. Це того міліціонера, що в Макогоненків—підтвердив Корній.

Учитель подумав трохи:

— Так ви, дядьку Корнію, їдьте, значить, собі далі, а я вернусь на село. Треба сказати міліції...

Дядько Корній мовчав, але натомісць відповіла жінка:

— Б-без вас? М-ми...

І втрюх швидко поїхали назад.

III

Начальник районної міліції Будько злий був і сам на себе, і на свою клопітну службу, і на цього огрядного дядька в новій чумарці, що стояв перед ним у канцелярії. Відповідно цьому в голові в'язалися думки:

— Чи його на іншу квартиру перейти, щоб не при районі? І на хвилину,—в неділю навіть спочити не дають!

Він тільки о другій годині ночі вернувся з сусіднього села з розслідування. Не встиг добре й заснути, як уже вдосвіта скалатав його цей дядько: комору в нього обікрадено. А тут,—як нарочито й міліціонерів нема. Послав вартового виконавця за Кульбахою, а жінка переказує, що з вечора ще дома нема. Послав за другим.

Дядько, що до цього стояв похнюпившись, перебив Будькові думки:

— Утретє,—жалівся він гугняво,—за два тижні обкрадають! Тепер хоч старцювати з торбою йти! Спродав, яка була одежина, купив хліба, щоб не вмерти з голоду, а треклятущі злодії й те забрали!

Ця роблена гугнявість дратувала Будька. Йому хотілось крикнути:

— Брешеш, дядьку! Двадцять ще раз обкрадуть тебе, та й то вистачить!

Начальник міліції добре знав його. Це відомий на все село куркуль Непийвода, що колись аж п'ятдесят десятинок земельки мав.

Тут увійшов виконавець:

— Так-що й Горобця нема. Ви йому ніби наказали вчора до світу їхати в Колосняки!

Будько ляснув себе долонею об лоб.

— Я й забув! Так от що... звернувся він до Непийводи:

— Ідіть, дядьку, додому, а я вдягнуся й зараз же буду з виконавцем до вас!

Непийвода повернувся й пішов.

IV

Згодом Будько та виконавець спускались понад тинами до греблі. Плаксивий ранок росився туманом. У голові Будькові майнуло:

— Саме слухний для злодіїв час!

На греблі насупроти накреслилась постать. Начальник міліції пізнав учителя семилітки. Хотів був привітатись, аж той прожогом:

— А я до вас!— і подав знайдений кашкет...

Учитель швидко розповів про все, що трапилось вдосвіта, й наприкінці додав:

— Не інакше, як забили бідолаху!

Усі втрюх стали радитись. Поклали так: зайти до Кульбашихи й розпитати, чи не знає, куди чоловік учора звечора пішов, а потім їхати до лісу. Справу з крадіжкою в Непийводи покищо відсунено було надалі.

— Тільки щоб жінці ні слова про кашкет!— попередив Будько...

Кульбашиха розповідала:

— Тільки повечеряли, як він почав одягатись! Питаю: куди, каже: „не твоє діло“! Вже

на дверях про себе мовив: „Стривай же, куркулю, я таки тебе впіймаю“! Більше нічого я не знаю. Та хіба це первина йому блукати десь цілу ніч?

Потім спитала:

— А чого це така раптом нагінка за ним?

Будько шукав у стелі допомоги для своїх очей, щоб вони не зрадили, й відповів:

— Зібрались оце на зайців... Та й його хотіли захопити з собою, й Сірка...

Кульбашиха провела гостей надвір. Угледівши собаку, що прибіг разом з учителем, а зараз терся біля порога, гримнула:

— Ти де, псюго, бродиш? Кликкала, кликала їсти дати, а він кудись повіявся!

На вулиці Будько, міліціонер і вчитель ухвалили йти до лісу, бо, поки їм вертатись в район та запрягати коні, тимчасом можна бути на місці. Недалеко ж, верстов з чотири.

Через кілька дворів їх наздогнав Сірко. Будько погладив його.

— Добрячий оце собака в Кульбахи! Трохи б йому ще науки, то справжній шукач!

V

Вже більше, як з годину, Будько з учителем та міліцейським виконавцем шукають у лісі сліду міліціонера Кульбахи. Облазили всюди, заглянули під кожний кущ, і все даремно.

Туман вже підхопився десь угору: ніщо б, здається, не сховалося від людського ока. А от же не видно нічого. Тільки й того що на тім місці, де знайдено кашкета, розсипано полову.

Зійшлися на галявині на пораду. У тридцятий, може, раз розглядали кашкет. Увесь спід вимазаний був кров'ю: найбільше з правого боку.

— Видно на цім місці по голові вдарено,—сказали всі.

Будько говорив:

— Нема ніякого сумніву, що тут убивство! Очевидно, Кульбаха пронюхав про якийсь злочин і хотів вислідити злочинців, а ті його й заклали. Гаяти часу нема чого. Я спробую по телефону в округу подзвонити. Може, можна буде викликати собаку-шукача. Єдиний вихід! Ех! — звернувся він до Сірка. — Якби ти міг говорити! Ти, певно, більше за нас знаєш про свого хазяїна!

Пес залащився й заскиглив.

За півгони від них через галяву, з високого старого лісу вийшла саме чоловіча постать у кудлатій шапці. Вгляділа розмовників і похапцем сховалась за старого дуба

— Ходімо навпростець! Швидше дійдемо! — запропонував начміліції своїм товаришам.

Рушили галявою навпростець до гущавини молодих дубків. Сірко то прожогом кидався бігти наперед, то також повертався назад. Звичайно, собача вдача!

Якзникли вони в гущавині, постать у кудлатій шапці вийшла з-за товстого дуба й крадькома пішла слідом.

Вийшли на взлісся. Верстов за три просто через поле, що рябіло чорною ріллею, курили на селі димарі. Праворуч, окремо від загальної маси хат, наче маючи намір втекти від них, тулились біля вітряка дві садиби. Одна вбога, з присадкуватою хатою, а друга куркульська з будівлями під залізними дахами, з високою гостроверхою клунею.

Будько глянув на ці садиби:

— До речі... Заскочмо по дорозі на хвилинку до Непийводи, що там у нього за крадіжка?

Поспішали. Ідучи, Будько учителеві казав:

— Не віряться мені, щоб Кульбаха спроста когось у руки дався! Щось тут не те... Він хоч і недавно в мене служить, але я добре придивився до нього: голими руками не візьмеш!

Вони пройшли вже половину поля, як на узлісся вилізла з кущів знов кудлата шапка. Углядивши, що вони йдуть до Непийводиної хати, постать бігом кинулась у ліс назад.

А в Непийводи і ця крадіжка, як дві краплини води, схожа була на попередні. В помості під коморою, проти засіків просверделено дірки й вито-чено увесь хліб.

Будько уважно розглядав дірки, а Непийвода біля нього гугнявив:

— Три дні тільки, як позичив у Колосняках у свого зятя хліба та прикупив трохи й додому привіз... До зернини забрали! І люди скажуть.

— Чому ж ви його в сінях чи в чулані не ховали? Двічі ж цю комору обкрадали! — перебив Будько.

— Хіба від злодія сховаєш? — плакавсь куркуль. — А тут ще й продподатку аж півтора-ста карбованців! чим я тепер сплачу? Більше, як двісті пудів, забрали!

Пронизливий погляд його шукав на обличчях присутніх співчуття.

IV

Усяка чутка на селі йде хутко, як радіо. Дядько Корній та жінка похвалилися про пригоду своїм сусідам. Ті — ще комусь, — була неділя. Отож, як Будько повертавсь до району, вже все село знало, що нового міліціонера забито. Довели про це й Кульбашисі.

Прибігла вона до канцелярії району й очай-душно вчепилася у Будькову шинелю.

— Де чоловік? Що з ним?

Будько, як міг, заспокоював бідолашну. Ще не-відомо ж нічого: знайшли тільки його кашкет. Уже до округи подзвонив. Звідти обіцяють вислати собаку-шукача.

Але хіба можна заспокоїти словами жінку, як на голову таке лихо?! Вона голосила на всю канцелярію.

На подвір'ї почали збиратися цікаві. Дехто тиснувся і в середину. Між ними попереду й сусіда Непийводи, незаможник Микола. Він то приступав наперед, то ховався чогось назад: чи хотів щось сказати, та боявся, не насмілювався?

Кульбашиха в безтямі забила раптом на долівці. Будько й дехто з присутніх кинулись їй на допомогу.

Саме тоді з подвір'я почулись здивовані вигуки. Хвилина — і на дверях з понурими головами стали Непийвода, його зять у кудлатій шапці, а за ними з наганом у руці Кульбаха. Закривавлена голова без кашкета пов'язана була йому рушником, шинеля забруднена, а з очей світилося завзяття.

Він зробив крок наперед.

— Товаришу начальнику! Арештант арештованих привів! — голосно вигукнув і обризкав присутніх веселими бадьорими іскрами.

VII

Кульбаха оповідав:

— Коли мене призначили в це село, то я зустрів он його. — кивнув він у бік Миколи. — Ми колись разом служили в Червоній армії. Як обікрали вдруге Непийводу, він мені й каже: — „А чи нема, каже, тут якої машинки? Чогось мого сусіду тоді обкрадають, як приїздить у гості його зять із сусіднього села!“ Я надумав простежити і попрохав Миколу, щоб тільки як той зять приїде, щоб дав знати. Учора Микола прибігає й каже: „приїхав!“ Я повечеряв і рушив до Непийводиного двору. Там якась метушня, але за темрявою нічого не можна розібрати. Став я ждати біля вітряка, що буде далі. Через годину з двору виїхав віз, за-

пряжений парою коней, й проїхав повз мене. На возі куча з половою, а на ній жінка.

— Він і ті рази з кучею приїздив! — уставив від дверей Микола.

— Я не знав попервах що мені робить, і пішов назирці,—казав далі Кульбаха.—Треба було перевірити, що він везе. Так дійшов аж до лісу. У голові майнуло: серед лісу ж дорога у вибої під гору. Коли коні будуть потужиться, значить на возі не сама полова. Побіг навпростець, ледве не заблудив, все ж таки потрапив на вибій і засів у кущах. Чую: їде й цьвохкає батогом. Коні ідуть-ідуть, та й стануть. Думаю: „важко“! Вже придумав, що і далі робить. Поклав: піду за ними аж у Колосняки і там простежу, куди будуть хліб складати, а потім повернусь додому й подожду ранку, чи справді Непийвода заявить про крадіжку? У цю мить щось як шарпоне між кущами коло мене! Я з несподіванки скочив аж у вибій... Забув, що за кіньми бігло лоша... А то було воно... Вони теж страшенно поперелякувались. Думаю я, що тепер робить? Аж зять мене попередив: шкварнув по голові шкворнем так, що не знаю, як тільки голова й видержала! Очунявся я не швидко. Розібрав, що лежу в полові на кучі. Руки й ноги мені скручені, а в роті онуча, і рот зав'язано. Привезли вони мене до себе додому й укинули у вхідний льох.

— Як же звільнився? — не витрамав Будько.

— Чорт його зна, що з ним сталось! Я вже був розпрощався з життям, аж дві години назад прилазить він до мене, розв'язує. Благає: — „Думав, що я бандит, через те й ударив та зв'язав!“ А тепер, мовляв, упевнився, що я справжній міліціонер... Бреше, гад! Повернув мені наган ще й коні застріг. Так я за одним заходом і Непийводу заарештував: хай сам у себе не краде.

— Навіщо ж то Непийвода робив? — знов не витримав Будько.

— То вже спитайте он у нього! — кивнув Кульбаха на Миколу.

— Куркульня хитра: хотів, щоб продподаток скинули! — обізвався Микола від дверей. — Одну заяву він уже подав, а сьогодні лагодився й другу.

— А Сірко як опинився у вибої?

— Мабуть уже потім слідом за мною побіг! І тепер аж голова макітриться, так ударив! — лапаючи за голову, закінчив Кульбаха.

А в буцигарні Непийвода сичав:

— Чого ти його не вгекав?

Зять винуватився:

— Злякались! Та в лісі й не можна було, хтось їхав ззаду, співав. Ми з Катрею зсадили його на кучу: вже їдучи, в'язали...

— А дома?

— Дома думав подождати ще день: як не кинуться шукати до мене, тоді й пришию! Ішов до вас порадитись, аж у лісі наткнувся на людей. Із ними і собака був. Мені й ударило:

— Пропав! Привезли з міста шукача, як ото, коли кооперацію пограбували! Тепер знайдуть, бо пес побіг був просто до вашого подвір'я...

Вересень 1926 р.
Харків

ЧОРНИЙ КРУК

Василь прийшов до радгоспу ввечері. Сонця вже не видно було й тільки його промені ще золотили вершки тополь, що вартували спокій широкого радгоспівського ставу. Але й вони швидко зникли і, золотисте до цього, листя затріпотіло в блідо-зеленому смуткові.

Парубок попростував не до контори, а до робітничої касарні. Була така думка:

— Адміністратора ж тільки завтра можна буде бачити.

З приємністю простягся він на спориші під облупленими стінами одноповерхової касарні й стомленим поглядом стежив за тим, що творилось навкруги. Просторий радгоспівський двір, оточений будівлями, поволеньки втягав у себе з поля денне трудівниче життя. Мимо Василя проїхали кілька снопів'язок, пройшли воли від плугів, порипуючи ярмами, а за ними велика черода корів із пасовиська. Вони в голові парубка викликали думку:

— Оце мені їх то й прийдеться пасти.

Десь за ставом сплелися в пісні парубоцькі та дівочі голоси; до них дзвіночком приєднався веселий сміх і згодом між тополями з'явилася галаслива юрба молоді. Спочивши за цілий день, радгоспівський двір загомонів шумливим життям.

Не зважаючи на страшенну втому (п'ятнадцять верст пішки), Василь усе ж таки відчував на душі

велику радість. Та як же й не зрадієш! Учора ще він сумував на селі в пазурях безробіття, а от завтра вже буде робота та ще й така, що якраз по йому.

Василь не тутешній. Зимою він випадково, пошукуючи роботи, потрапив у районове село Димарі. Тут пощастило влаштуватись на посаду сторожа при місцевому сільсько-господарському товаристві. Але прослужив недовго. Товариство збідніло й роцятало сторожа. Те, що підробив було, потроху проїв, а іншої роботи не міг знайти. Важкої він не спроможний був виконувати (парубок був дуже слабкий на здоров'я), а такої роботи, що на його сили, не траплялось. Як член спілки, взявся в райкомі на облік і тільки на нього надіявся. І, справді, райком потурбувався за Василя. Сьогодні викликав його голова і сказав, що в радгоспі „Східні Зорі“ є вільна посада коровника, бо старий звільнився з своєї охоти. І, що хоч є й інші безробітні, але Василь, як інвалід громадянської війни, має одержати роботу в першу чергу. Дали йому папера до адміністрації радгоспу й він, не зволікаючись, вирушив туди.

Василь тепер лежав на спориші і все це пригадував. Думки сами напросились на язик:

— Коли б пощастило назавжди тут лишитись. Скотину пасти — якраз по мені робота.

З радгоспівського двору людський гомін перенісся до будинку їдальні — робітники вечеряли. З відчинених вікон їдальні разом із гамором потягло пахом гарячого кандьору й залискотало зголоднілий Василів шлунок. Він хотів підвестись, щоб і собі піти туди та попросити вечеряти, але передумав, зідхнув і дістав із торби шматочок зачерствілого хліба.

Після вечері з їдальні робітники комашнею розлізлися по всьому дворі. Частина потяглась МИМО

Василя до касарні спати, частина приладнувалася спати тут же на спориші й тільки молодь — дівчата та хлопці, зібравшись у коло біля ставу, завели пісню. Тим утоми нема.

На Василя ніхто не звертав уваги. Тільки дві якихся дівчини, коли проходили мимо, глянули на нього і, вбачивши чужого, поздоровкались. Далі відійшли, та одна до одної:

— Який чудний отой дядько. Волосся на голові таке сиве, а лице наче в парубка.

Василь почув ці слова й сумно посміхнувся. Зовнішність його й справді була чудна. Не зважаючи на те, що парубкові всього лише 26 років, волосся на голові і брови йому були сиві-сиві, наче в столітнього діда, а тонкі вуса на губах, навпаки, чорні, як смола. Крім цього, ліву його щоку проорали глибокі рівчаки, що сходились по середині до купи у зморщеній ямці.

Недалеко від Василя на траві розташувався спати гурт літніх робітників. Перед тим, як заснути, там розговорились про радгоспівське життя. Василь зацікавився, підвівся й підійшов до гурту. Поздоровкався.

— А це що за дядько?

— Ти звідки? — почувся в гурті.

— Я до вас на роботу прийшов, — стиха відповів Василь.

— На роботу? Яку?

— Мене райком спілки за коровника сюди послав.

Той, що перший з гурту питає Василя, низенький кудлатий чоловічок, пильно подивився на нього й перепитав:

— За коровника?

Далі, підморгнувши до сусід, додав:

— Підожди трохи, братуха. Коли б бува наш Удод лантухів не послав тебе носити.

Дехто в гурті засміявся. Всім у вічі кинулась тонка згорблена Василева постать і те, що він трохи шкандибає на одну ногу. Робітники навкруги загомоніли:

— З Удада це станеться!

— Він викине таку штуку!

— Сідай біля нас, чоловіче, чого стоїш, — звернувся до Василя кудлатий чоловічок. Той сів. У гурті продовжували:

— Де його тільки чортяка взяла на нашу голову. Боремось, боремось та ніяк і не доб'ємось, щоб його вигнали звідси.

— Бо адміністратор за нього дуже руку тягне.

— Вміє, чортуляка, підлизатись там, де треба.

— Я чув, що Удод наче б то племінник колишнього власника цієї економії.

— Це схоже.

Василь, прислухаючись до тих балачок, несміло торкнув рукою кудлатого:

— Хто такий буде, отой Удод?

— А це помічник нашого адміністратора, — відповів той і жваво продовжував:

— Там як ірод, що тільки пошукати такого! Ми вже стільки натерпілись від нього, що й не переказати.

Довгенько розповідав кудлатий Василеві про радгоспівського помічника адміністратора та про його утиски над ними. Закінчив словами:

— Вигляд його чого тільки коштує! Чорний як відьмак, а очі наче в тигра. Та ось завтра сам про цю цю довідаєшся.

Балачки в гурті поволі вщухли, пісня над ставом теж, а Василь іще довго після цього лежав із відкритими очима. Погляд його байдуже сковзався на зірках — жаринах у височині, а в голові спліталися невеселі думки.

Ще тільки ледве - ледве на радгоспівському дворі туманився світанок, як Василь уже був на ногах. Згадав учорашні балачки про помічника адміністратора й подумав:

— Треба покищо кудись піти звідсіль, щоб не потрапитись йому на очі, а то ще й на роботу не приймуть.

З цією думкою подався до тополь і пішов понад ставом. Вчора йому в райкомі сказали, що адміністратор десь ночуватиме й тільки сьогодні під сніданок повернеться до радгоспу. Записку ж від райкому він мусить передати тільки в руки самого адміністратора.

Василь забрався далеко за став і там досипляв ніч. Не бачив, як попереджаючи схід сонця, враз пробудилось життя радгоспівського двору й не чув як розподіляв між робітниками Удод роботу. Він нарочито призначав кремезних та дужих хлопців їхати боронами волочити пар, а слабих на здоров'я, — навпаки, возити важкі снопи. Лаявся, матюкався. Коли надійшов сюди Василь, то сонце вже було височенько і двір відпочивав від гармидеру. Парубок попростував до контори. Зустрів табельника і спитав у нього про адміністратора. Табельник почав було дізнаватися, для чого той йому потрібний, але в цей час із контори вийшов сам адміністратор, веселий та русявий чолов'яга. Він довідався, в чому справа й забрав у Василя записку від райкому. Прочитав і, співчуваючи, заговорив:

— Кажеш, інвалід? Ну, нічого, з коровами якось упораєшся. Рушай просто на поле до череди. Сьогодні побудеш разом із тим товаришем, що біля них. Він тобі покаже, де можна пасти... Запиши, голубе, його.

Останнє речення призначалось уже табельникові. Адміністратор Василеві одразу вподобався—привітний та балакучий. Радісний рушив він від контори. Вийшов із двору, минув садок і попростував вузькою польовою стежкою. Вибрався на бугор і звідсіль угледів гін за троє череду корів, що паслася. Пішов до неї навпростець через поле. Навкруги кипіла робота. В одному місці волочили та ралили чорний пар, у другому — сперечаючись із пізнім вівсом, шаруділа косарка, а в третьому вже звозили до купи важкі снопи. Очевидно не сьогодні, так завтра збирались молотити, бо й паровик уже стояв наготові.

Василь уліз у глибоченький рів, що невідомо для чого був викопаний серед поля ще паном колись, і пішов ним, похнюпивши голову. Згодом виліз із рову, підвів голову, побачив у кількох кроках постать людини й якимсь мимоволі спинився. Це був високий, товстий чоловік із широкою, чорною бородою. Він уважно стежив за тим, чи довго стоятимуть без роботи оті два робітники, що недалеко накидали на гарбу снопи, і спинилися закурити. Чорний чоловік спершу не помічав Василя, а далі повернувся й до нього. Василь тільки глянув, як раптом увесь затрусився, зблід на обличчі, а губи йому видавили шепотіння:

— Він!..

Чорний гримнув:

— Ти хто такий будеш? Чого тут бродиш? — і для чогось підняв ліву руку. Василь почув той голос, погляд йому впіймав, що на руці Чорного нема одного пальця, і парубок затрусився ще дужче, а губи знову видавили:

— Він!..

У цю мить чорний чоловік знову глянув на робітників розміркував, що вони надто вже довго

курять і, лаючись, побіг туди. Василь тільки через хвилину прийшов до пам'яті й перестав тремтіти. Злість та ненависть, змішані з жахом, разом охопили душу, а в голові важким молотом вдарила думка :

— Так ось коли ми знову зустрілися! Невже він і є помічник адміністратора? Коли ж упевнився в цьому від коровника біля череди, то увесь той день був дуже збентежений і говорив до себе:

— Як же тебе тепер зловити?

І не тільки той день, а й на другий ходив сам не свій. Добре, що хоч не довелося здибатись віч-на-віч із Удодом, а то б не витримав і прорвалось би. Василь чекав для цього відповідного менту.

III

На третій день після того, як до радгоспу „Східні Зорі“ прийшов Василь, паровик серед поля рано-вранці свистом урізався в польову тишу й загула молотарка. Здалеку окремих людей за пилукою не було видно і здавалося, що там ворухиться якась дивовижна тварина.

Після сніданку робітникам дали півгодинний відпочинок і вони розбились на купки по свіжовимолоченій соломі. Половина робочих — дівчата, а раз дівчата, то значить жарти й сміх. Удод теж був присутній на початковій молотьби, але тільки робітники стали на відпочинок, як він відійшов собі геть і, випроставши постать, похмуро дивився кудись у далечінь. Робітники говорили, поглядаючи на цю постать :

— От іще чорт. Чи він тобі коли заговорить по людському, або побуде вкупі? Все відокремлюється, наче той крук над падлом.

У цей саме час, недалечко того місця, Василь попаски гнав стернею череду корів. Залишив їх

і підійшов до робітників. Удод цього не помітив. Коли Василь якраз підходив до найбільшої купки робітників, одна з дівчат незадоволено говорила:

— Шкода, що Микити немає тут. Без нього ніхто не вміє й розказати щонебудь смішне.

Василеві вуха піймали ці слова й, замість когось із робітників, відповів він якось по чудному.

— Може б ти, дівко, послухала не смішне, а сумне? Я таке можу розповісти.

Кілька здивованих поглядів оглянули його тонку та згорблену постать, а між дівчатами почулось шепотіння:

— Це новий коровник. Диви, який він чудний...

Василь зняв із голови бриля і ще чудніше продовжував:

— Справді, я можу про дещо цікаве розповісти. Бачите, мені 26 років, а волосся наче в діда.

В гурті зідхнуло здивовання:

— О-о!.. Диви!.

Далі з усіх боків посипалось:

— Цей розкаже!

— Видно не мало пережив!

— А ну, розкажи!

Василь не став довго себе упрошувати. Він очевидно мав якийсь намір. Кинув погляд у той бік, де стояв Удод, відкашлявся й обіпершись на ціпок, почав:

— Це трапилось не так то вже й давно. Саме тоді, як у вікна простягали лопати з грішми, а в лісах було — що не кущ, то й банда, що не деревина, то й отаман. Я гадаю, що всі пам'ятають добре ці часи...

— Нехай їх грець забере! Ще б не пам'ятати, коли мене самого бандити шомполами били, -- перебив із гурту якийсь дядько, але на нього

замахали руками й він замовк. Навколо зібралися вже всі робітники молотарки. Василь продовжував:

— Я сам не тутешній, а з Чернігівщини. Там у нас не такий край, як у вас. Лісів тих — оком не зглянеш, конем не об'їдеш. За те ж і банд у тих лісах було! Юнаком тоді я вступив до сільського незаможницького бойового загону по боротьбі з ними. Аж два роки завзято боролись ми з бандами. Бувало так, що й із села доводилось тікати, а банди налітали на наше місце, але більше ми їм задавали перцю. Багато за той час переловили та перебили бандитів і вони нас не мало. Особливо славилась своєю жорстокістю та нахабністю одна невеличка банда отамана Крука. Отаман Крук був не хто інший, як син нашої поміщиці. Багато попалила хат та побила людей ця банда й міцна була, — найдовше проіснувала. Але про неї багато говорити не буду, а просто розповім, як судилося мені зустрітись із самим отаманом Круком.

Влада видала була декрета про те, що хто добровільно вийде з лісу й складе зброю, тому буде прощено всі злочини, які б вони не були. Кілька таких декретів і ми порозліплювали в лісі до дерева. Порозліплювали й чекаємо. Аж і бандити дали відповідь. Через хлопчика пастуха сам Крук передав нам писульку. В ній стояло: — „Мовляв, вони не вірять тим декретам, а от коли з нас бойовиків, хто один з'явиться в ліс і залишиться з половиною банди заложником, то друга половина з'явиться на село і складе зброю, довідається про правдивість декрету й передасть тоді тій, що лишилась із заложником. Тільки так — інакше вони не повірять і продовжуватимуть боротьбу“. Бойовики нашого загону лаялись та кричали: — „А трясці ти не хотів би!... Нехай гад сидить

у лісі, доки зима прийде та викурить його звідти“!

Але начальник наш дивився на це іншими очима. Він міркував:— „Буде банда в лісі, то ще багато загине люду та згорить хат, а так можна цьому запобігти“. Звернувся до нас:— „Може хто захотиться, хлопці?“ — Мене наче штовхнуло що. — „Я піду, — кажу. Крук писав, що хто з нас захотиться, щоб вийшов надвечір у ліс, зробив три постріли, покинув рушницю й далі йшов у гущавину без зброї. Йшов я собі до лісу безтурботно — страху й крихточки не було. Я міркував:— „Це радість їм несучу. Адже ж не солодко їм перебувати в лісі, наче тим вовкам“.—Пожалів тоді я бандитів.

Василь перепинив дух і гірко посміхнувся. Робітники аж роти порозкривали та слухали.

... Я так і зробив, як писав Крук, — продовжував далі коровник. — На узліссі зробив три постріли, сховав рушницю й пішов стежкою з голими руками. Пройшов мабуть із верству й ніхто не зустрічався. Починало сутеніти. Я знав наші ліси, але на той час у гущавині заблудив. Уже й ніч настала, а я блукаю по лісі. Забрався в яр, де я ще й не був. Уже починав і мороз по шкурі драть — робилося страшно. В темряві наткнувся на якийсь курінь. Пересиливши страх, заглянув у середину: порожньо — тільки сіна накидано. Вирішив забратись туди і ждати ранку. Не счувся, як і задрімав. Збудив мене якийсь грізний вигук. Схопився, аж очі мені засліпило сяйво ліхтаря, а перед пикою опинилось кілька револьверних руль... То були круківці. Вони повертались до куреня спати, почули чужу людину й освітили середину ліхтарем... Повели мене якимся проваллям і привели до інших куренів. Перед одним із них сиділа біля вогню постать кремезного чорнявого чоловіка.

Не зважаючи на те, що обличчя його дуже обросло бородою, я в ній усе ж таки пізнав сина колишньої нашої поміщиці Колотової. Виходило, що привели мене до самого Крука. Став я перед ним. — „Сідай“, — каже. Я сів. Глянув йому в очі та так і обмер. У них світилась така злоба, якої я ще ніде й не бачив. Мене аж назад шарпонуло від того погляду. Але трохи прийшов до себе й почав говорити, чого я прийшов. — „Знаю, знаю!“ — замахав рукою Крук і зловісно зареготав. Далі підвівся, я теж. — „Дивіться на цього дурня! Прийшов нас у большевики перевертати“, — гукнув Крук до бандитів. — „Ану, хлопці, припечіть його, щоб знав, як ходити до нас у гості!“ —

Я похолов увесь. Ще до цього я чув, що всіх своїх ворогів Крук палить до смерти на вогні. Блискавицею в голові різонула думка: — „пропав“. Крук, показуючи на мене лівою рукою, реготав. Знову блиснула думка: — „Нехай краще вб'ють, ніж будуть палити!“ — Із одчайдушністю кинувся я на отамана й ухопив його зубами за палець. Крук від несподіванки відсахнувся далі, заревів мов бик від болю, бо я йому відкусив палець (він у моїх зціплених зубах так і залишився). Але це тільки на одну мить, у другу — постріл і куля пробила мені щоку. Я кинувся бігти. Якийсь бандит ударив мене по стегнах шаблюкою і я непритомний упав. Очевидно й потім мене рубали, бо на тілі було аж 5 рубаних ран... Били мене бандити та не добили. Перед світанком я очунявся й повз...

Наче приголомшений спогадами, Василь затих та ще дужче обіперся на ціпка. Ніхто не перепиняв мовчанки, тільки де-не-де чулись важкі зідхання. Василь сам заговорив, показуючи на щоку та ногу:

— Оце й сліди... Та й дідом тоді ж таки став,— бачите яке волосся на голові!..

Він знову трохи помовчав, а далі:

— І після того всього, мені знову довелося здибаться із Круком.

Голови слухачів витяглись:

... Де?.. Де?..

Ніхто й не помітив, як біля гурту з'явився Удод і грізно вигукнув:

— Ану, до роботи! Годі відпочивати!

Не зважаючи на цей вигук, Василь обвів робочих, що заворушились, загадковим поглядом і дзвінко перепитав:

— Питаєте де?..

Він крутнув на бік, опинився позаду Удода й закричав:

— Ось де! Допоможіть, оце той Крук і є!..

Робочі дружньо накиннулися на помічника адміністратора...

Грудень 1926 р.

Харків

ДВОРЯНКА

Відповідальний робітник Кодорик одержав відпустку й тільки тепер опинився перед нерозрішеним питанням:

— Як найдоцільніше використати її? Чи в Крим їхати, чи на батьківщину.

Рідне село прибавлювало черешнями за батьківською клунею та думкою:

— Треба б провідати. Адже ж 9 років уже не був. Та й батько дуже просив, коли взимку приїздив.

А запалі груди, що наче цвяхами були підперті ззаду, хрипом через горлянку просилися:

— Підремонтуй нас на півдні.

Думки заплутались у ваганні. Уяву дражнили своїм виглядом смачні черешні, а хрипіння в горлянці протестувало проти цього. Нарешті, на терезах вагання переважив таки Крим і другого дня Кодорик уже сидів у вагоні прискореного потягу, що швидко мчав на південь.

Доки на заході сонце, відбивши косими проміннями полудень, поволі посувалось до обрію, він увесь час стояв біля відчиненого вікна й милувався мінливими краєвидами. Тоді він майже нічого не думав. Але, коли духотливий вечір сивим присмерком почав присипляти придорожні полові жита та

барвисті ярини, а в вагоні засвітили електрику, то в голову Кодорика враз насунули думки. Які можуть бути в людини думки, коли навкруги дивовижним жуком гуде — бубонить тимчасове населення вагону? Безсистемні, уривкові й найчастіше про минуле.

Минуле ж у Кодорика бурхливе — згорблена постать та обличчя, що схоже на весняну зябливу ріллю, свідчать про те. Під шарудіння вагонних колес, що завзято намотують на себе далину, згадують йому є про що. От тільки що безсистемні думки. Кінематографічними кадрами наскакують у голову окремі життєві епізоди й монтаж чогось суцільного зробити з них дуже тяжко. Та й навіщо...

От, наче з туману, виринула — й пригадалась Кодорикові сцена прощання з рідним селом:

— Ніч. Рідна Кудашівка зі своїми солом'яними хатами, мов отара овець у негоду, притаїлась від жаху. Шляхи навкруги ілюміновано пожежами від німецько-гайдамацьких набоїв і на них полохливо перебігають зловісні відблиски—тіні... На північ витягся по дорозі відступаючий червоногвардійський загін, а позаду всіх голова тимчасового Кудашівського ревкому ще значно молодший ніж тепер — Кодорик. Їм подорожує торохтіння кулемегів...

Або ще ось пригадалося:

— Сипкі піски Середньої Азії розпеклися під літнім сонцем і почервоніли. Куди не подивись — усюди вони простяглися безмежною хвилячастою пеленою й на обрію дражняться облудливими маревами оазів... Серед піщаних зморшків-бугрів темною плямою ворушиться величенька купка людей. То полк червоної армії. Гарячий пісок шкарубить чоботи, залазить під одягу, в рота, люди потомились і ледве пересувають ноги, але

треба йти вперед, бо мертва пустеля навкруги ховає в собі ворогів - дутівців... Вечеріє. Серед пісків заторохтіли постріли й заспівали металеві бджоли. Полк наткнувся на колодязь, що його обороняє дутівська кіннота. Прогнали й сами стали на ночівлю... Комісара полку ніччю будить штабний писар і шепоче: — Тов. Кодорик, так що наш командир із двома батальонами хоче зрадити й здатись дутівцям. Я підслухав їхню розмову.

Кодорик подумав: — „Ох, ці прапорщики“.

Пішов до наметки командира. Слово друге і Кодорик прочитав у очах того зраду. Сухий револьверний постріл (навкруги всі спали, а вартові подумали, що хтось чистив рушницю тай зробив небережність) і полк далі рушив уже під командою Кодорика. . .

Тут піски увірвались, бо контроль вимагав проїздного квитка. Кодорик показав і контроль пішов далі. Гудіння у вагоні поволі стихало — пасажири мостилися спати, але Кодорикові було не до снання. Уява зфотографувала йому чорняве та красиве жіноче обличчя з гордовитим профілем і губи гірко скривилися. Навкруги того обличчя дзигою закрутилися згадки :

— Червоні полки непереможно рухають на схід, розмітаючи перед собою, наче вихор сміття, недобитків... Військо захопило невеличке східньо-сибірське місто... Комісар дивізії Кодорик вийшов подивитись на вулиці. На базарній площі він потрапляє на купку червоноармійців, що когось щільно оточили. Кодорик продерся крізь юрбу й побачив серед кола сірих шинель та коротеньких кожушків сани-оплони, а на них зігнуту жіночу постать. У комісара промайнула байдужа думка : — Буржуйка... Видно тікала. — Червоноармійці розпитували жінку, але та, не підіймаючи обкутаної голови, тільки хлипала. Один кожушок не витримав і, матюкнувшись, шар-

понув постать за плече. Вона зробила зляканий рух і підняла голову. Кодорик побачив перед собою юне дівоче обличчя з заплаканими темними очима. То були не очі, а солодка безодня. Тоді ж доля Кодорикова парубоцтва була вирішена. Навіть тепер, лежачи в вагоні, він мимоволі зідхнув і прошепотів :

— А красива таки була Валя.

Зідхнув удруге, запалив цигарку й з уривкових згадок склав таку історію свого колишнього сімейного життя :

... Кодорика залишили в тому місті за голову ревкому. Для Валі Барнецької (так звали власницю юного дівочого обличчя) була знайдена квартира й загартовані в боротьбі почуття Кодорика розм'якли й подвоїлись. Розум говорив :

— Кинь возитись із тим людським барахлом. Пуття з того не буде.

Він уже довідався, що Барнецька дочка великого поміщика й тікала з батьком. Підчас метушливого відступу батько ненароком загубив її в цьому місті, а колчаківські салдати силою забрали коні.

Але взяте на гачок палким коханням серце протестувало :

— Вона невинна в гріхах людей свого кола. Світогляд її з часом зміниться.

Барнецька на самоті сказала :

— Ви спасли мені життя і я повік вам буду вдячна.

В цих словах Кодорик відчув велику симпатію до себе й посватався. Вже через місяць почались незгоди й він зрозумів, що одруження його одне лише непорозуміння. Починалося з такого :

— Ти не запрошуй до себе своїх мужланів. Я гидую ними.

Це так Валя називала чоловікових товаришів по роботі. Кодорик спалахнув. Хотів у той же день

іти розводиться, але серце не пустило. Розумів, що він ганчірка й зраджує своїм переконанням, але вдіяти не міг нічого. Завжди брала гору сила кохання. З подвійною енергією взявся за перевиховання дружини. Теж нічого з того не вийшло. У Валі не тільки старі переконання не змінювались у кращий бік, а, навпаки, ще дужче гартувались. Через два роки подружжя дійшло вже до такого:

— Ти мужик, а я дворянка і мусиш бути мені вдячним, що живу з тобою.

У відповідь на таку образу з боку Кодорика був постріл із нагана... Куля пробила Валі плече й через місяць після виписки з лікарні, він ділував їй ноги та просив прощення. Валя сміялась і стомлено говорила:

— Ти дикун. Звір лісовий.

За цей час вони перебували в десятих повітових містах, куди заганяли Кодорика службові обов'язки. Всюди він ховав від сторонніх справжнє обличчя свого семейного життя і... мучився.

Траплялось і таке:

— Одного разу, повернувшись із засідання, Кодорик застав жінку дуже схвильованою. Вона мняла в руках газету й вигукувала:

— Для чого ваші газети так одверто брешуть. Для чого такий наклеп на чесних і без того нещасних людей.

У розмовах із чоловіком Валя завжди називала усе радянське „твоє“, „ваше“.

Кодорик незрозуміло подивився на неї.

— Що трапилось Валя?

— Читай ось.

Кодорик прочитав у газеті: — В Москві заарештовано колишню княгиню С., що сама займалась проституцією й присилювала до цього свою одинадцятилітню дочку — дівчинку.

Повів плечима й відповів:

— Що ж тут дивного. Таких випадків тисячі. Всі оті колишні княгині робити не вміють, або не хочуть — от і торгують тілом, бо це робота легка.

З Валею сталося щось надзвичайне. Вона істерично закричала :

— Неправда. Дворянські дочки виховані так, що ліпше заподіють собі смерти, ніж стануть у такий гідкий спосіб хліб заробляти. Брешеш ти і газети ваші брешуть...

Кодорик суперечить не став.

Невдало зав'язаний цей вузол розв'язався сам по собі. Раз Кодорик поїхав у командировку до губерніяльного міста й повернувся тільки через тиждень. На квартиру — аж Валі нема й замість неї записка :

„Шлюб наш — непорозуміння. Я принизила свою дворянську гідність, живучи з таким мужланом, як ти. Батько мій тоді не виїхав за кордон і, нарешті, таки знайшов мене. Я їду з ним. Прощай“.

Кодорик почував себе в той час таким нещасним, що ледве не заподіяв собі смерти. Нарешті, таки перемиг цю слабкість, примусив замовкнути серце і з усім запалом віддався роботі. Згодом рубанок часу остаточно вигладив його життя від того невдалого кохання.

Тільки думки інколи кружляли навколо темних очей, що схожі були на солодку безодню.

Але завжди, після таких думок, як і зараз оце у вагоні, Кодорик робив аналіз своєму колишньому життю й приходив до висновку :

— Плазувати перед жіночою вродою, жертвуючи своїми переконаннями — божевілля.

На запитання в голові, чи плазував би він і тепер, внутрішній голос твердо відповів : — Ні...

Потяг спинився на вузловій станції. Кодорик вийшов на платформу, щоб подихати свіжим повітрям. Пройшовся повз вагонів раз-удруге. Захо-

тілось пити й він попростував до станційного буфету. Там попросив собі пляшку нарзану. Випив, розплатився й повернув до виходу. Назустріч йому йшла жінка в широкій шляпі. Кодорик глянув на неї й здивовано повів догори бровами. В голові пройманула думка:

— Де я її бачив?

Жінка теж вирячила очі й здивовано дивилась йому вслід, аж доки Кодорик не зник на платформі. Ні він, ні вона не промовили й слова.

Зморщивши лоба, Кодорик пригадував:

— Де я міг бачити її?

Нарешті у вагоні згадав:

— То ж жінка якогось білогвардійця, що жила в тому місті, де я служив перед тим, як мене Валя покинула. Вона теж тоді кудись виїхала.

Згадав і забув про це. Ніч брала своє й, коли потяг мчав далі на південь, Кодорик уже спав.

II

По обидва боки невеличкої затоки розташувалося місто. Білі будівлі всміхалися серед зелені під південним сонцем і наче вітали всіх, хто сюди приїздив. Принаймні так здалося Кодорикові, коли він виліз із вагона й опинився на привокзальній площі. Далі, до кінцевого пункту своєї подорожі, йому вже треба було їхати автобусом, але Кодорик вирішив не спішити й спершу оглянути це місто.

Взяв візника й поїхав до першого готелю. Решту того дня Кодорик потратив на ознайомлення з цим приморським містом, якого він ще зроду не бачив. Побував усюди: в гавані, де катався на моторному човні, в паркові, відвідав усі історичні місця й, коли з моря потягло приємною вечірньою прохолодою, то й ніг під собою не чув. Попростував до готелю. Ледве пересовуючи ноги, йшов пішоходом і втома просилася:

— Швидче б до ліжка.

Над головою блукаючий погляд упіймав йому вивіску. Електричними літерами на зеленому фоні стояло — „Садок-ресторація „Аркадія“.

Кодорик згадав, що сьогодні з самого ранку в роті ще й ріски не було. Враз захотілося їсти. Повернув у зелену хвірточку, що інтимно запрошувала до себе двома синіми ліхтариками. Кодорик був приємно вражений. „Аркадія“ — чудовий затишний куточок, де можна апетитно повечеряти. Неширока довга алея, а обабіч маленькі альтанки, що затишно обкуталить густо сплетеним диким виноградом. В альтанках привітно вилискували білі скатертини на столиках. Кодорик зайшов у першу, яка була вільна, й замовив собі шашлик. Сам же забрався в куточок альтанки й, повернувшись спиною до виходу, щоб краще було на світ розбирати літери, почав читати газету. Тільки думки були зосередились на передовій, як раптово він здригнув і прислухався.

Мимо альтанки пройшли дві жінки й, напівголосно розмовляючи, зайшли в сусідню.

Розмова інколи переходила в шепотіння, але в Кодорика настільки був розвинений слух, що він чув усе до слова. Говорив голос, що колись був так близько знайомий:

— От добре, Дора, що ти послухалась мене та приїхала сюди. Тут тепер сезон, кожного дня стільки приїжджає нових людей, що тільки знай та лови рибку.

Голос перейшов у шепотіння:

— Ти знаєш, я менш четвертої за ніч не беру. Та й міліція за ресторанами не дуже доглядає.

Обличчя в Кодорика було майже спокійне і тільки газета в руці тремтіла, мов осиковий лист.

Увійшов служник й почав розставляти посуд. Коли він вийшов, то в сусідній альтанці говорив уже другий жіночий голос:

— Знаєш, Валю, кого я зустріла, коли їхала сюди потягом?.. Угадай... Колишнього твого чоловіка-комуніста.

— Невже! Де?

— На одній станції. Я пішла до буфету й там його зустріла. Він мене певно не пізнав, а я його одразу.

— Який же він став? Чи хоч трохи обтесався?

— Вбрання гарне. Тільки постарів дуже, певно за тобою нудився.

— Може.

За визерунковою виноградовою стіною розлігся довгий жіночій регіт. Навкруги Кодорикових очей вахляром глибоко врізались зморшки й він нижче похнюпив над газетою голову.

Принесли шашлик. Служник нахилився до Кодорика й, улесливо посміхаючись, прошепотів:

— Вам може нудно самому, то можна...

Кодорик насупив брови. Той вибачливо розвів руками й побіг до інших альтанок. Поруч знову заговорили:

— Він дурень мабуть повірив, що я тоді з батьком утекла.

— Певно. Хитро ми його тоді піддурили.

— Так йому мужикові й треба. Хотів, щоб у якомусь Сибіру я жила.

Кодорик гірко посміхнувся й прийнявся за шашлик. У сусідній альтанці хвилинку панувала мовчанка. Далі ледве чутно зашепотів голос:

— Годі нам теревенити. Ти, Доро, катай ондечки напроти, бач як виразно сюди поглядає, а я спробую до сусіди. Коли ми проходили, то я помітила, що він від нудьги читає газету.

Кодорик миттю перестав їсти. Швидким рухом узяв у руки газету й підняв проти голови. Закалатало серце.

З порога почувся жвавий жіночий голос:

— Пупсік! Я бачу тобі тут нудно самому.

Мовчанка.

— Годі бо тобі газету читати.

Легкі кроки на піску й жінка опинилася в нього на колінях.

— Ось тобі за те, що ти такий неввічливий!..

Вона злегенька замахнулася рукою з наміром поляпати його по щоці. Газета впала. Кодориковий глузливий погляд побачив перед собою дуже напудрене обличчя колишньої жінки Валі з широко виряченими, підведеними фарбою, очима.

Жахливий та здивований вигук:

— Ай!..

Кодорик спокійно підвівся. Дивлячись Валі просто в очі, з призирством проговорив:

— Тепер я бачу, яке воно дворянське виховання.

Також спокійно вийшов з альтанки й пішов по алеї. Біля буфету заплатив за шашлик і вийшов на вулицю.

Вже на пішоході якось вільно зідхнув і подумав:

— Ото за таким сміттям я колись страждав.

Грудень 1926 р.
Харків

З М І С Т

	Стор.
Шашель	5
Непередбачена агітація	16
Різдвяний гість	30
Щастя людини	42
Три зустрічі	55
Червоний кашкет	63
Чорний крук	74
Дворянка	86

652-9

Handwritten mark

РЛ
№

3135

117

кооп. с. 8

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО РУХ

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11
Телефон 29-84

99-03.

1350